

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za arheologiju

SREDNJOVJEKOVNA KERAMIKA U LIGURIJI
Diplomski rad

Clarissa Alessandra Gambuzza
Mentor: Dr. sc. Krešimir Filipec

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Diplomski rad

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za arheologiju

Diplomski studij

SREDNJOVJEKOVNA KERAMIKA U LIGURIJI

Medieval Pottery in Liguria

Sažetak

Najzapadnija regija današnje Italije je pokrajina Ligurija. Mjesto koje je povezano sa brojnim prostorima, kako preko mora, tako i preko kopna, bilo je od iznimne važnosti za komunikaciju te se na ovom tlu javlja upliv brojnih vrsta i tipova nalaza. Posebice se to odnosi na keramiku. Ovim se radom nastoji ponuditi jasan pregled pronađenih materijala te objasniti njihovo porijeklo kao i proces proizvodnje. Zbog popularnosti različitih stranih, uvezenih oblika, često se javlja oponašanje istih te je produkcija na ovom mjestu obilježena ispreplitanjem lokalne proizvodnje i importa koje je ponekad teško razlikovati.

Kako bi bilo lakše prepoznati različite aspekte i razvojne faze, ponuđena je šira slika nalaza koji se javljaju u okolnom prostoru. Osnovna dva tipa keramike koji se općenito mogu primijetiti na lokalitetima jesu fina i gruba keramika. Kod fine keramike se na nalazištima u Liguriji javljaju brojne varijante. S jedne strane su prisutne keramike od pročišćene gline koje ponekad mogu biti obojene ili premazane antičkim vrstama engobe. S druge strane javljaju se keramike s premazima koje se dijele u nekoliko osnovnih skupina, *invetriate*, *ingubbiare* i *smaltate*. U konačnici su obrađene i poveznice koje prostori Hrvatske imaju sa slikom u Liguriji, naime, hrvatske su luke također bile povezane sa Sredozemljem, te je stoga podudarnost određenih nalaza značajna. Unatoč tome što se zbog geografske udaljenosti ne javlja velik broj lokalnih proizvoda, veliki je broj importa koji je prisutan kako na ligurskom, tako i na hrvatskom prostoru.

Ključne riječi: keramika, srednji vijek, trgovina, Mediteran, turska keramika, talijanska keramika, španjolska keramika

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADA

Ja, Clarissa Alessandra Gambuzza, diplomant/ica na diplomskom studiju Arheologije na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom Srednjovjekovna keramika u Liguriji rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu,

27. rujna 2019.

Sadržaj

1. Uvod	5
2. Metodologija istraživanja.....	7
3. Pojmovnik	10
4. Srednji vijek u Liguriji – povijesna i geografska pozadina	14
5. Srednjovjekovna keramika u Italiji.....	21
6. Tipološka klasifikacija keramike	
6.1. Rimska i kasnoantička keramika i njihov utjecaj na srednjovjekovnu produkciju	23
6.2. Srednjovjekovna keramika	
6.2.1. Gruba keramika.....	26
6.2.2. Fina keramika	
a) Keramika od pročišćene gline.....	29
b) Keramika s premazom (<i>rivestite</i>).....	31
7. Trgovinske veze Ligurije i lokalna proizvodnja	
7.1. Lokalna proizvodnja i talijanski import.....	42
7.2. Import s prostora istočnog Sredozemlja.....	48
7.3. Import s prostora zapadnog Sredozemlja.....	55
8. Odnos i poveznice s nalazima srednjovjekovne keramike u Hrvatskoj.....	64
9. Zaključak	69
10. Popis literature	71
11. Popis slikovnih priloga	75
Summary	76

1. Uvod

Rad koji slijedi nastoji dati uvid u keramičku srednjovjekovnu proizvodnju na tlu talijanske regije Ligurije. Radi se o zapadnoj talijanskoj obali, mjestu koje se nalazi na prostoru koji povezuje talijansku obalu s Francuskom. Najveći grad ove regije je Genova, a uz nju se javljaju i neki manji gradovi koji su bili od velikog značenja za razvoj ovog prostora i šire okolice. Takav je primjerice grad Savona, za koji se veže i velika količina keramičke produkcije.

S obzirom na to da se proučavanje srednjovjekovne keramike na tim prostorima uvelike usmjerilo prema keramici s premazima, te je ona od velike pomoći za određivanje trgovačkih veza različitih krajeva, puno je kasnosrednjovjekovne keramike koja je obrađena u talijanskim djelima, a ista je navedena i u nastavku.

Obrađena je metodologija koju u obradi keramike upotrebljavaju talijanski istraživači. Naime, s obzirom na to da se s istraživanjem bavi još od prve polovice, a onda posebice u drugoj polovici 20. stoljeća, mnoštvo je informacija koje nastaju s vremenom i nastoje nadopuniti dotadašnja saznanja. Tiziano Mannoni među prvim je autorima koji se bavi keramikom srednjeg vijeka u Liguriji i nastoji sastaviti tipologiju. Mannonijeva tipologija nije toliko kronološki fokusirana, već se okrenula općoj sistematizaciji u svrhu boljeg pregleda prisutnih oblika i načina ukrašavanja. Nakon njega se autori uglavnom oslanjaju na podatke koje je on bio u stanju iznijeti, te proširuju njegova istraživanja podacima o mogućem datiranju kao i geografskom porijeklu.

U svrhu boljeg snalaženja, stručnoj talijanskoj terminologiji priloženi su hrvatski prijevodi, kod kojih je pri prevođenju stručnih tipoloških pojmova od velike koristi bila literatura od Helge Zglav-Martinac.

Kako bi bilo lakše razumjeti povijesni tijek zbivanja na prostoru Ligurije, opisana je njezina geografska i povijesna slika. Taj niz događaja koji obilježava ove prostore uvelike je utjecao i na razvoj keramičke produkcije na ovom prostoru. Nadalje, njezin geografski položaj je izniman, s obzirom da je dobro povezana kako morem, tako i kopnom.

U iznošenju tipologije uglavnom se pozornost usmjerava na keramičke oblike, načinom ukrašavanja te različitim vrstama i izgledima premaza koji su činili okosnicu sljedećeg koraka, kronološkog određivanja kao i definiranja porijekla različitih vrsta. Javljaju se neki oblici koji su karakteristični, te omogućavaju arheologu da do podataka dođe i bez samih arheoloških istraživanja. Takvi su primjerice *bacini*, posude koje su se nanosile na pročelja sakralnih građevina kako bi se uštedilo na ukrašavanju. Takve su posude vrlo često bile

uvožene iz različitih prostora koji se uglavnom vežu za Sredozemlje. Tako se u ovom kraju nalaze proizvodi koji su potekli iz cijelog niza zemalja. Zbog toga je geografski određeno posuđe koje potječe sa prostora istočnog, te ono koje potječe sa prostora zapadnog Mediterana. Može se pratiti i kronološki razvoj, od ranosrednjovjekovnih keramičkih posuda, koji se uvelike ugledaju na otprije poznat rimski svijet i njihovu iskusnu produkciju, do razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Tada je razvoj trgovine doista omogućio to da ligurski prostori, posebice oni urbanog karaktera, budu opskrbljeni najfinijim predmetima i posuđem koje je bilo vrlo cijenjeno i izvan konteksta Ligurije i Italije. Talijanski prostori su također krajevi iz kojih i u Liguriju pristižu proizvodi koji se smatraju importom.

U konačnici, na tlu Hrvatske se mogu pronaći nalazi koji se podudaraju sa nekim od nalaza Ligurije. Naime, tipologije posuda slične vrste javljaju se i na ovim prostorima, i to uglavnom u urbanim kontekstima. Iako na ove prostore puno više utjecaja ima istočna talijanska obala i gradovi kao što su Venecija ili Trst, i ovdje se može naći keramika koja se povezuje sa ligurskim kulturnim krugom.

2. Metodologija istraživanja

Istraživanje keramike na prostoru Ligurije dobiva na važnosti tijekom druge polovice 20. stoljeća. Zbog postojanja velikog broja keramike koja je bila iskopana i nedovoljno dokumentirana za vrijeme arheoloških istraživanja, u tim početnim fazama često nedostaju podatci o stratigrafskim odnosima te zbog toga nije moguće odrediti relativnu kronološku sekvencu. Međutim, raznovrstan materijal bio je dostupan i zbog toga se arheolozi odlučuju na bolju sistematizaciju građe kako bi bila pristupačnija i razumljiva.

Tiziano Mannoni 1968. godine nastoji u jednoj publikaciji obuhvatiti gotovo tisuću godina keramičke produkcije na prostoru Ligurije. Odnosi se to na razdoblje od 6. do 16. stoljeća. Keramika koju ovaj autor analizira jest keramika koja je pronađena na tlu Ligurije, međutim, to ne znači da je ona proizvedena na ovim prostorima. Činjenica da je jako puno importa otežavala je određivanje i klasifikaciju keramike. Publikacija o kojoj je riječ bila je vezana za izložbu i materijal koji je bio izložen na izložbi. Obrađeno je mnoštvo nalaza sa arheoloških nalazišta te su na ovaj način postavljeni temelji za daljnju obradu i definiranje keramike na ovim prostorima.¹ Desetak je godina ranije Graziana Grosso Paglierini nastojala klasificirati keramiku iz grada Albenga,² no osim nje nije bilo konkretnijih pokušaja za tipološkim određivanjem keramike s ovih prostora. Nadalje, treba još spomenuti i Orlanda Grossa koji je još tridesetih godina prošlog stoljeća obrađivao majoliku u jednom dijelu Genove (Ponticello).³

Šezdesetih se godina izvode iskopavanja s ciljem izrade opće klasifikacije materijala.

Mannoni u svom djelu navodi kako je došlo do problematike oko toga koji pristup je onaj koji bi trebao primijeniti, te se u konačnici odlučuje na nekoliko koraka.

Prvo je podijelio sve nalaze u klase, te je u svaku klasu smjestio sve one fragmente za koje je smatrao da su napravljeni istom tehnikom u smislu smjese, premaza i ukrasa. On u svom djelu taj podatak povezuje sa engleskim pojmom *ware*. U sljedećem je koraku pokušao pobliže definirati tipove prema ponavljanju oblika i razvoju stila ukrašavanja. Za neke klase to je bilo moguće, dok je za neke druge nedostajalo podataka da bi se to odredilo u tom trenutku. Bilo je dakle prerano. U konačnici, kada su ustanovljene ove skupine slijedio je pokušaj određivanja porijekla, odnosno radionice u kojima je mogla nastajati ova keramika. I ovdje je ponovno naišao na poteškoće. S obzirom da se keramika s ovog prostora mora analizirati u odnosu na okolne regije, nedostatak terminologije i preciznih opisa bio je veliki problem.

1 Mannoni, 1968., str. 215 - 217

2 Grosso Paglierini, 1985.

3 Grosso, 1939.

Nadalje, neka arheološka iskopavanja sa kojih je analiziran materijal nisu bila iskopavana stratigrafskom metodom, te nije postojao stratigrafski slijed koji je mogao dati relativnu kronologiju. Ponekad se zbog toga kronologija iščitavala samo na temelju tipologije ili paralelno ju uspoređujući sa već definiranim nalazima.

S druge strane, samo stratigrafija (ukoliko nema popratnih neposrednih nalaza za apsolutnu dataciju, kao što su novac ili datirane zidne konstrukcije) može pružiti isključivo relativno datiranje nalaza. U tako širokom vremenskom rasponu od tisuću godina to je bilo nedovoljno precizno.

Zbog toga je Mannoni za Liguriju uspio sastaviti generalnu relativnu kronologiju. U tom prvom radu nije uključio u raspravu keramiku za svakodnevnu upotrebu i nije se bavio importima koji su potjecali sa prostora Sredozemlja jer je smatrao da ju treba razmatrati odvojeno.⁴

U sljedećem je djelu iz 1975. Mannoni dalje razradio svoju klasifikaciju te iznio detaljnu tipologiju s ciljem olakšavanja sistematizacije budućih nalaza sa arheoloških lokaliteta u Liguriji.

Za tipološko određivanje uzeti su kao odrednice estetski i funkcionalni elementi, ali i tehnički (smjesa, obrada, premazi, dekoracija). Te tehničke odrednice brojne su, te u prvom koraku omogućavaju određivanje većih klasa (npr. *invetriate*, *graffite* itd.), a onda u prepoznavanje tipova u daljnjem razmatranju.

S obzirom da do tog trenutka klasifikacija za srednjovjekovnu keramiku u Liguriji gotovo da i nije postojala, trebao je osmisliti homogenu i lako čitljivu podjelu. Trebalo je svakoj većoj skupini odrediti ime, te tu nailazi na problem koju nomenklaturu koristiti. Trebalo je paziti da imena ne budu previše dugačka, a s druge strane se u arheološkom leksiku već nalaze neki tipovi koji su ustaljeni od prije te zbog toga nisu smjeli biti zamijenjeni za nove. Tako se Mannoni odlučuje za korištenje tzv. *nomenclatura binominale*, odnosno binominalne nomenklature. Sagledao je sav materijal koji je do tog trenutka (1975.) bio poznat u Liguriji. Do tog trenutka su najvažniji centri za proučavanje keramike Albenga, Savona i Genova. On poziva na intenzivnije proučavanje prostora oko većih centara kako bi se dobila bolja slika o rasprostranjenosti keramike te odnosima između urbanih i ruralnih sredina. Neistraženost manjih naseljenih mjesta također je predstavljala problem pri detaljnoj sistematizaciji nalaza. Tu su od pomoći bili sakralni kompleksi odnosno unutrašnjost crkava, koje u stratigrafiji omogućavaju datiranje temeljem različitih promjena podnih konstrukcija između kojih se vrlo često javljaju zapune otpadom koji se uglavnom sastoji od fragmenata keramike. Različite

⁴ Mannoni, 1968., str. 215 - 217

radionice se na nekim mjestima također mogu definirati na temelju mineraloške analize smjese. Puno keramike također jako nalikuje na keramiku sa prostora koji graniče s Ligurijom, te je posebno zanimljivo bilo promatrati odnose sa dolinom rijeke Po i Pisom. Nadalje, i istočna Francuska pokazuje puno dodirnih točaka sa keramikom s ovih prostora. ⁵ U konačnici, mikroskopska analiza keramičkih nalaza može pružiti mnoštvo informacija. Ključne informacije su one o porijeklu različitih elemenata koji se mogu otkriti unutar samog uzorka keramike. Takve su se analize provele na mnoštvu nalaza na prostoru Ligurije, upravo zbog toga što je porijeklo materijala koji se tamo može pronaći toliko raznoliko te je često teško razlikovati uvezene proizvode od onih lokalne produkcije koja ih oponaša. Tako se primjerice analizom upotrijebljene zemlje za izradu gline moglo dobiti podatke koji bi upućivali na porijeklo, kao što je to napravljeno na primjeru karakterističnih zdjela/tanjura koji su se obično aplicirali na fasade radi ukrasa (*bacini*). ⁶ Recentnija istraživanja razdoblja koja se bave razdobljem od 11. do 15. stoljeća nastoje odgovoriti na neka, za istraživanje na tom području ključna pitanja. Tako su ciljevi istraživanja 1980ih godina bila proučavanje keramika za svakodnevnu upotrebu unutar zatvorenih tržišta, rađanja i širenja svakodnevne keramike, potom proučavanje lokalnih radionica fine keramike i njenog širenja te proučavanje importa. ⁷

5 Mannoni, 1975., str. 3 – 5

6 Capelli, 2001., str. 547

7 Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 113 – 117

3. Pojmovnik

Keramički oblici

Albarelo

„ (perz. *al-barani*). Naziv za keramičke posude koje su se prvotno rabile za pohranjivanje mirodija i začina, a poslije i u opremi ljekarni. Uglavnom su cilindrične, oblikom bliske kalemu, široka okrugla otvora i naglašena, nešto povišena dna. Osnovni oblik doživljava ponekad neznatne varijacije (kalem, cilindar, topovska cijev i sl.). Na *albarellu* se gotovo redovito nalazi natpis s nazivom sadržaja. U Perziji i Mezopotamiji susreće se već od XII. St., a na Zapadu je rado prihvaćen od XV. St., i nalazimo ga prvo među oblicima španjolsko – maurske, a zatim i talijanske renesansne majolike. Poslije ga nalazimo kod većine europskih zemalja, gotovo sve do današnjih vremena...“⁸

Slika 1: Albarello, XV st. (iz: Frazzoni, 2007.)

Bacino

„ *bacinella* (tal.). Velika ili mala zdjela, uglavnom uskog oboda. Naziv se inače više vezuje uz keramičke posude koje su se od XII. Do XIV. St. običavale iz dekorativnih razloga uzidati u pročelja crkava ili zvonika“⁹ Radi se o ukrasnim komadima keramike koji se koriste kao dekoracija na pročeljima i zvoncima ligurskih crkava.¹⁰

8 Zglav – Martinac, 2004., str. 178

9 Zglav – Martinac, 2004. str. 179

10 Garcia Porras, 2008., str. 224

Slika 2: Bacino sa crkve San Nicolo, Ligurija (iz: Benente, Pittera, 2014.)

Bicchiere

„(tal.). Čaša ili kupa. Posuda za piće antičkoga podrijetla ... Najčešće su cilindrične, zatim konične i konačno kupaste ... Može imati razne oblike, od kojih je najčešći bikoničan.“¹¹

Boccale

„(tal.). Vrš, bokal, posuda zatvorenog oblika za držanje tekućine, npr. vode, vina. Naziv je izveden od *brocca*, pojma koji se rabi za sličnu posudu manje naglašenog estetskog momenta. B. mogu biti različitog oblika i veličine. Tijelo im je najčešće trbušasto – loptasto, ali može biti, ovisno o pripadnosti određenom vremenu ili području, i izduženo, cilindrično ili bikonično. Obično ima jednu, rjeđe dvije vertikalne, najčešće, trakaste ručke (*monoansato* i *biansato*). Oblik otvora može biti trolistan (*trilobato*), a ima i primjeraka bokala kod kojih se susreće cijevasti izljev, ...“ Također se u literaturi javlja pojam *boccale con piede svasato* što se prevodi kao „vrš proširene stope“.¹²

Catino

„*catinella* (tal.). Posuda otvorenog oblika, zdjela, redovito bikoničnog, prilično širokog tijela. Mogla je imati dvije ili više ručica. Upotrebljavala se kao zdjela za pripremanje i posluživanje hrane, ali i kao sudopernik i umivaonik.“¹³

Ciotola

¹¹ Zglav – Martinac, 2004., str. 180

¹² Zglav – Martinac, 2004., str. 180

¹³ Zglav – Martinac, 2004., str. 181

„*ciotolone, ciotoletta* (tal.). Posuda otvorenog oblika koja u svojoj prosječnoj veličini djeluje kao porcija za jednu osobu. Poluloptasto tijelo s vanjske je strane ponekad imalo oštro naglašen brid. Bila je gotovo uvijek samo unutrašnjost ukrašena. Manji su primjerci mogli poslužiti i kao čaše (vidi *Bicchiere*).“¹⁴

Giara (špa. *Tinajas*)

(tal.) Posuda zatvorenog oblika koja se koristila za skladištenje napitaka. Prisutna već od razdoblja antike.

Olla

„(tal.). Posuda zatvorenoga oblika, koja je u srednjem vijeku djelomično zamijenila antičku amforu. Obično se radi o posudi loptastoga oblika, niskog cilindričnog vrata s dvije masivne ručke, koje su služile za podizanje težine posude. Do XIV. st., koliko je zasada poznato, *olle* su uglavnom bile neukrašene, a tek od tada se na njima pojavljuju skromniji ukrasni detalji, najčešće heraldičkoga ili florealnog karaktera.“¹⁵

Patera

(lat.) Posuda otvorenog oblika, slična plitkoj zdjeli, u upotrebi od antike.

Piatto

(tal.) tanjur. „Oblik otvorene posude, koji je, ovisno o ukusu radionice i razdoblja u kojem je nastao, mogao biti plići ili dublji (*scodellato*), okrugli ili ovalni. U ranom srednjem vijeku tanjuri su bili od drveta, a tek od XIV. st. postaje sve češći današnji tip tanjura, i to od metala, keramike, a poslije i od stakla.

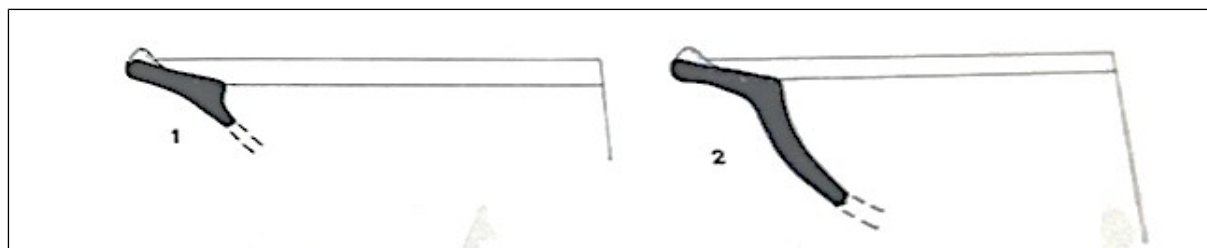
Scodella

¹⁴ Zglav – Martinac, 2004., str. 181

¹⁵ Zglav – Martinac, 2004., str. 190

„ (tal.; dalm. *škudela*) Zdjela, posuda otvorenog oblika po uporabi bliska *ciotoli*, pa joj i oblikom naliči, s time što ima kratki, uski obod. Obično je bila ukrašena samo unutrašnjost.“

16

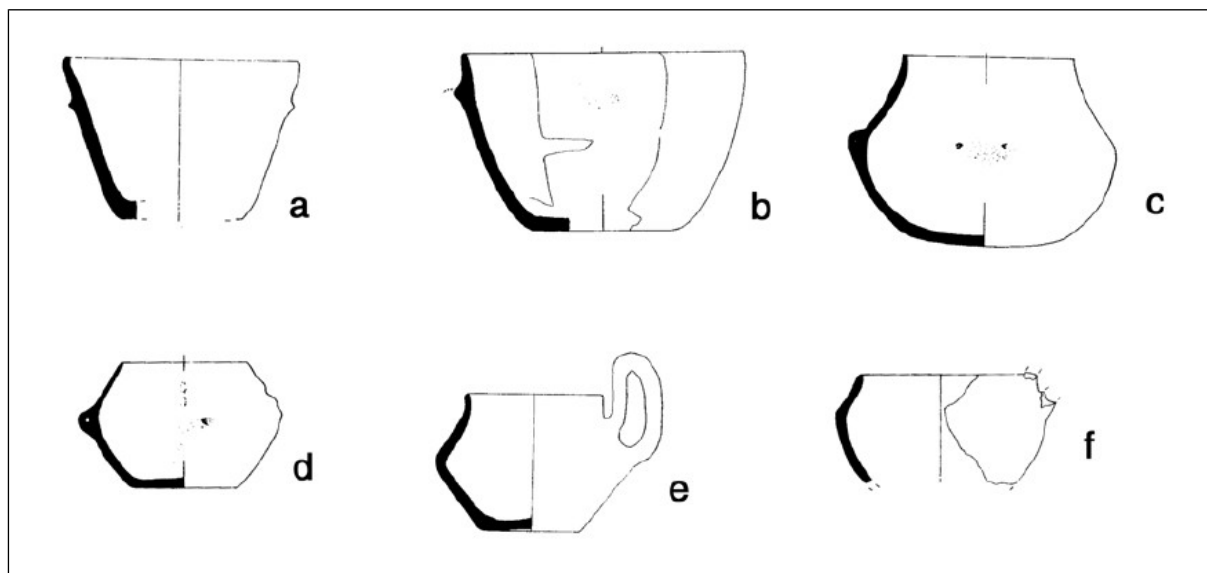
Slika 3: *Scodella*, tip 25 prema Mannoniju (iz: Mannoni, 1975.)

Tazza

(tal.) Šalica, keramička posuda koja služi za piće.

Tegame

„ (tal.). Tava, tiganj, keramička posuda otvorenoga oblika.“¹⁷

Slika 4 Keramika tipa *tazza*, prema tipologiji koju predlaže L. Sarti (iz: Anastasio, 2007., str. 42)

16 Zglav – Martinac, 2004. str. 192

17 Zglav – Martinac, 2004., str. 193

4. Srednji vijek u Liguriji – povijesna i geografska pozadina

Prostor Ligurije sastavljen je uglavnom od brdovitog terena, s obzirom da se nalazi jednim dijelom na prostoru Alpa i Apenina. Obala Ligurije nastavlja se s jedne, istočne strane na obalu koja graniči s Tirenskim morem, te se s druge, zapadne strane nastavlja na francusku obalu koja je sama nastavak na španjolsku. Činjenica da su na tirenskoj obali planinski lanci jako udaljeni od obalnog prostora bila je okolnost koja je uvelike olakšavala prohod. Takav je slučaj bio i sa zapadne strane. Ligurska je obala pak vrlo brdoviti kraj u kojem se javljaju brojna ušća većih rijeka.

Uz obalu ove regije prolazio je najvažniji trgovački put zapadnog Sredozemlja koji je povezivao Francusku i Španjolsku od samog Gibraltara putevima koji preko luka na Tirenskom moru vode u istočno Sredozemlje. Ovi pomorski pravci su se također susretali i s putevima koji su prelazili preko Bliskog Istoka i sjeverne Afrike.¹⁸

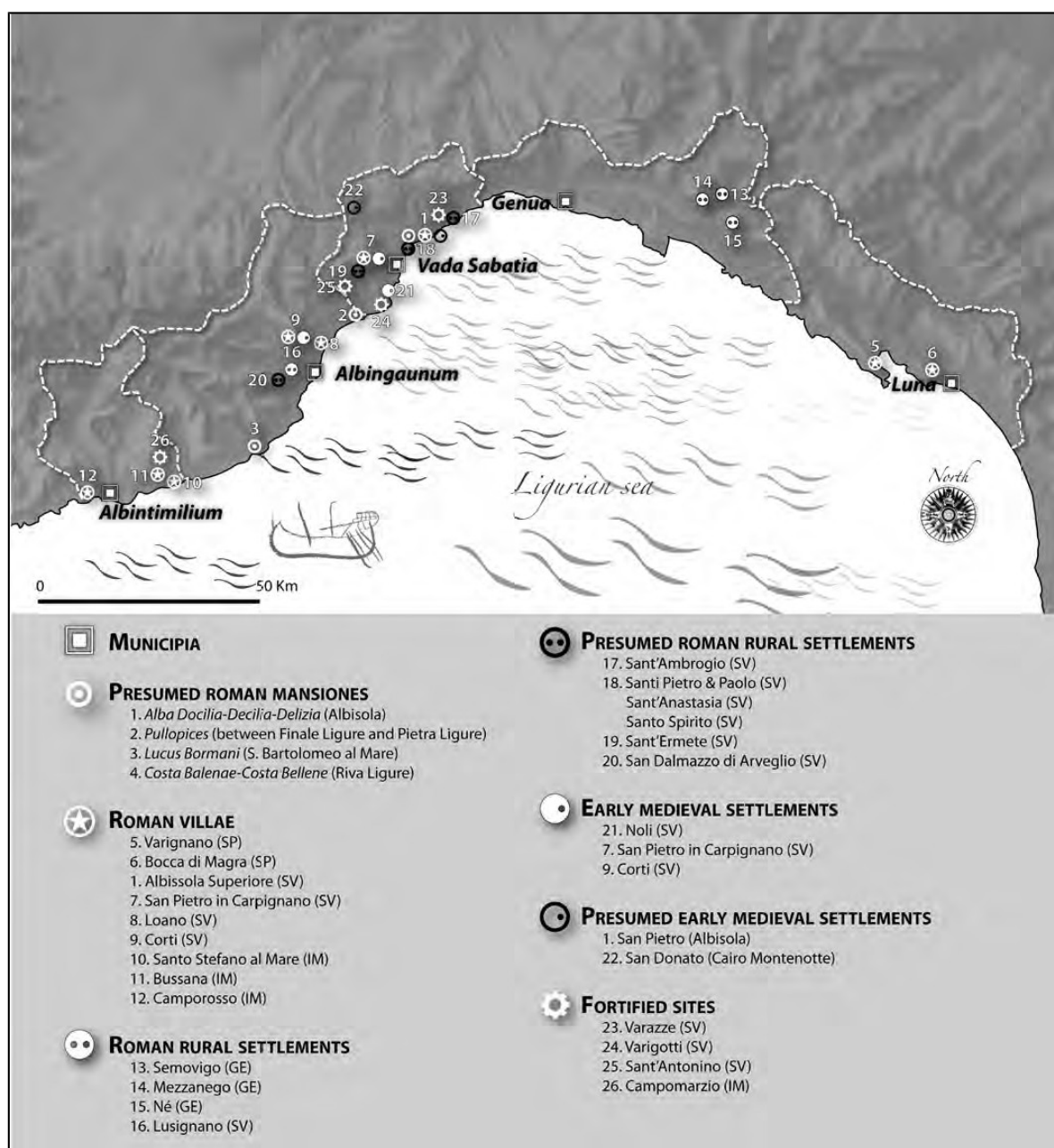
Organizaciju naselja i puteva koji se uz njih vežu na ovom prostoru se u vrijeme kasne antike nastavljaju na rimsku tradiciju. U rimsko su doba naselja uglavnom grupirana i raštrkana te povezana sa sustavom cesta koji je u to vrijeme već vrlo razvijen. Arheološka su istraživanja potvrdila zadržavanje ovakvog uzorka i u kasnoj antici, unatoč promjeni vladara i Dioklecijanovih reformi. Stoga se može zaključiti kako su brojna naselja u Liguriji osnovana za vrijeme dominacije Rimskog Carstva na ovim područjima.

Neke od ključnih promjena koje se javljaju na prijelazu iz antičkog razdoblja u ranosrednjovjekovno jesu pojava crkava na mjestima gdje se prije često nalazio rimski kompleks. Takav je primjer u mjestu Albisola, gdje je izgrađena pogrebna crkva. Vjeruje se da se u ovom slučaju radi o ponovnom zauzimanju i gradnji na prostoru gdje se ranije nalazio rimski mauzolej.

Crkve različitih namjena (krštenje, pogrebne i sl.) služile su u ovo vrijeme kao ključna mjesta za razvoj naseljenih mjesta za vrijeme reorganizacije obalne zone u Liguriji. Primjerice, grad Noli je postojao kao veće naselje od rimskog razdoblja sve do 10. stoljeća. To su potvrdila i arheološka istraživanja iz kojih je potekao i veliki broj arheoloških nalaza. Naselje se u vrijeme kasne antike i ranog srednjeg vijeka počinje razvijati oko crkve San Paragorio. Treba naglasiti kako osim ovakvih naseljenih mjesta iz tog vremena preostaje i veliki broj utvrđenih naselja. Takav je primjerice kastrum Varazze iz kojeg se kasnije razvio i grad, a čiji su početci

¹⁸ Mannoni, 2004., str. 70 - 71

datirani u 6. stoljeće. ¹⁹ Također treba spomenuti i kastrum Varigotti, koji predstavlja jedini primjer utvrde na prostoru Ligurije koja se povezuje sa bizantskim kulturnim krugom. ²⁰

Slika 5 Rimska i ranosrednjovjekovna naselja u Liguriji (iz: De Vingo, 2007.b)

S ciljem zaštite od barbarskih naroda koji se javljaju u trenutku kada je Zapadno Rimsko Carstvo pred propadanjem te dalje za vrijeme bizantske vladavine grade se brojne gradske zidine. ²¹ Primjer ovakvog zahvata je grad Albenga, gdje je dobro dokumentirana izgradnja

19 De Vingo, 2007.b, str. 215 – 221

20 Millela, 1989., str. 548

21 Mannoni, 2001., str. 236 – 248

zidina i pregradnja luke.²² Posebnu su opasnost predstavljali Langobardi, koji će u konačnici i uspjeti nakratko zavladati Ligurijom. Jedna od vojnih baza tako je bila i Savona, gdje su u utvrdi Priamar pronađeni bizantski grobovi.²³ Također se rano započinje s preobrazbom krajolika na način da se šume i pašnjaci počinju pretvarati u poljoprivredno obradive površine. Kako je bilo važno za opstanak trgovačkih puteva da brodovi imaju pristaništa, grade se i brojne luke. Ukoliko je teren bio nepodoban za izgradnju luke na nekom prostoru, također se pristupalo pregradnjama i prilagodbi terena.²⁴

U srednjem se vijeku upotreba cesta koje su sagrađene u razdoblju Rimskog Carstva nastavlja. Međutim, izgradnja ovih cesta nije kao cilj imala da se zamijene prekomorski prometni putevi.

Tijekom 4. stoljeća javljaju se prvi priljevi barbarskih naroda. Od velikog je značaja i u tim trenutcima prisutnost mora i morskih puteva jer se na taj način uspjela održati i viša razina sigurnosti.²⁵

Čitavo 5. i dio 6. stoljeća predstavljaju razdoblje nestabilnih prilika. Tako se tijekom toga razdoblja javljaju germanska osvajanja i upadanja u teritorij, dominacija istočnih Gota, rat između Grka i Gota te Justinijanove reforme.

Od kasnog 5. do sredine 6. stoljeća Ligurija spada u dio kraljevstva istočnih Gota, odnosno Ostrogota. Od tog razdoblja preostaje ponešto nalaza.

Javlja se jedna zanimljivost u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku, a to je ponovno zauzimanje špilja u okolini velikih gradova. Nalazi koji su pronađeni u špiljama kao što je Caprazoppa pokazali su prisutnost *African slip ware* koja se datira u 5. stoljeće te grubu keramiku sa utisnutim ukrasom koji ih datira oko 625. godine. Taj podatak je *terminus ante quem* za razdoblje ponovnog naseljavanja špiljskih prostora. Te su se špilje koristile u prapovijesti a u ovo su razdoblje ponovno zaživjele kao mjesto stanovanja ili možda služile kao sklonište. Smatra se da se to događa upravo zbog nestabilnih prilika u gradovima, koji su za to vrijeme često bili mjesta s puno nasilja. Stanovništvo utočište traži u brdovitim krajevima udaljenim od grada. Tako su oko grada Finale pronađeni brojni ulomci kasnoantičke keramike u špiljama kao što su Arene Candide, Aurera, Aquila, Matta, Pollera i Pipistrelli špilje. Nisu pronađeni tragovi koji bi upućivali na trajno naseljavanje ovih prostora, no nađene su različite tipologije posuda i amfora koje potiču sa različitih prostora. Radi se o nalazima kao što su afričke amfore, rimske amfore istočnog odnosno egejskog porijekla

22 Mannoni, 2001., str. 81

23 Milella, 1989., str. 543

24 Mannoni, 2004., str. 72 - 73

25 Mannoni, 2004., str. 81

(Pipistrelli špilja) i (*soapstone*) posude različitih oblika, proizvedene na sporom kolu i koje su služile za kuhanje. Također je pronađena i afrička keramika nazvana *African Slip Ware* koja se datira u razdoblje od 6. do 7. stoljeća.

Ovakva situacija još jednom upućuje na važnost prekomorskih veza za ligurske obale u ovom razdoblju. Ovi su krajevi ovisili o nabavi materijala iz različitih krajeva. Takav razvoj događaja smješta ih u vrlo širok ekonomski kontekst.²⁶

Liguriya je od 6. do sredine 7. stoljeća bila pod bizantskom upravom, te se za to vrijeme grade brojna utvrđena naselja koja su bila opasana gradskim zidinama i zaštićena kulom. Funkcija ovakvih utvrđenja bila je kontrola prometnih puteva koji su se spuštali u nizinske krajeve.²⁷ Morski putevi i ovdje su ponovno od ključnog značaja. Ligursko – tirenska obrambena linija ima kao cilj zadržavanje Langobarda. Iskopavanja na različitim lokalitetima (Sant'Antonino di Perti, Varigotti, Finale Ligure, Filattiera, Monte Castello i drugi) iznjedrili su brojne arheološke nalaze koji pripomažu u rekonstrukciji bizantskog naseljavanja.²⁸ Svi su ovi nalazi karakteristični za razdoblje 6. i kasnog 7. stoljeća te jasno smještaju te nalaze u razdoblje kada je Bizant prisutan na prostorima zapadnog Sredozemlja.²⁹ Radi se o utvrđenim naseljima koji su upravo zbog situacije zadiranja novih naroda morali biti zaštićeni. Ono što je svima zajedničko jest veliki broj nalaza koji većinskim dijelom potiču sa prostora Bliskog Istoka i sjeverne Afrike, još jedan važan podatak za razumijevanje tadašnje situacije. U to vrijeme u upotrebi je nekoliko luka; Genova, Luni, Albenga te Savona i Ventimiglia koje su novonastale urbane sredine te mala luka Varigotti.³⁰

Sant'Antonino tako predstavlja jedno od najvažnijih naselja u bizantskom obrascu naseljavanja ligurskih obalnih gradova. Iskopavanjima se potvrdio obrambeni karakter ovog grada. Naime, postoji čak nekoliko faza u kojima je primjetna izrazita razina obrambene aktivnosti sa tek ponešto nalaza koji upućuju na stambene objekte. Ovakva situacija na terenu poklapa se i sa povijesnom pozadinom te regije tijekom 6. i 7. stoljeća. Što se tiče ekonomije, Liguriya je i dalje dio trgovinske mreže koja ju spaja sa ostatkom Sredozemlja. Mnoštvo je nalaza kojima je porijeklo u Tunisu i Kartagi, gradovima koji su bili glavni za opskrbu cjelokupnog mediteranskog prostora. Uz navedene značajne lokalitete koji dalje nastavljaju svoj razvoj u kasnoj antici, javljaju se također brojne naseljene špilje.

26 De Vingo, 2007.a, str. 196

27 Mannoni, 2001., str. 236 – 248

28 Mannoni, 2004., str. 81 – 82

29 De Vingo, 2007.a, str. 196

30 Mannoni, 2004., str. 81 – 82

Jedan nalaz igle iz Varigottija, koji predstavlja dio bizantske nošnje, vrlo je značajan za prostore Ligurije i za Sredozemlja. Naime, vrlo slična takva igla pronađena je i na ranosrednjovjekovnim nalazištima u grobljima u Istri. Taj nalaz dobro prikazuje tadašnju političku sliku u kojoj gdje se Bizant javlja u sjevernim prostorima Tirenskog mora, Liguriji i gornjem Jadranu.

Pronađeni su i nalazi koji potječu sa prostora sjeverozapadnih dijelova Alpa i krajeva sjeverno od Ligurije. O njima će još biti govora, no smatra se da su na ove krajeve došli riječnim putem. Smatra se da je rijeka Po ona koja najvjerojatnije dolazi u obzir.

Tim sjevernim krajevima ranije su (od 569. godine) zavladaali Langobardi, koji će se kasnije spustiti i zauzeti ove prostore.³¹

Liguriju sredinom 7. stoljeća osvajaju Langobardi, no to neće promijeniti sliku naseljavanja sve do kraja stoljeća, kada se fortificirana naselja počinju napuštati.³² Što se tiče prometnih puteva, oni nisu u upotrebi tijekom tih 150 godina vladavina Langobarda na ovom prostoru.³³ Čini se kako je to osvajanje zapravo bio rezultat loše situacije unutar bizantske vojske a iz izvora se pretpostavlja da direktnog sukoba kao takvog između Bizanta i Langobarda na ovim prostorima zapravo i nije bilo. U blizini grada Finale nalazi se rt Varigotti koji označava zapadnu granicu langobardske okupacije.³⁴ Smatra se da se godina 643. može smatrati godinom u kojoj ovaj narod ulazi u Liguriju. Ta će mjesta u nekim slučajevima kasnije ponovno biti upotrijebljena u različite svrhe, primjerice za nadzor prometnih puteva, za smještaj svećenstva i sl.³⁵

Kristijanizacija se tijekom vladavina Langobarda počinje širiti na manja središta, nakon što je u urbanim centrima već bila provedena od 4. stoljeća nadalje. Tada se religiozna ali i druga središta preuređuju te benediktinski samostani s potporom samog langobardskog kralja započinju s gradnjom važnog središta San Colombano u Bobbiu.³⁶

Nisu pronađene kuće koje se mogu datirati u razdoblje od 8. do 10. stoljeća, tu je riječ primarno o kućama pučanstva u kojima nije moguće nalaze keramike smjestiti u navedeno razdoblje. Vjerojatno je da do ovakve situacije dolazi zbog toga što više nema upliva orijentalne keramike koja je do tada dominirala. U tom trenutku stanovništvo prelazi na

31 De Vingo, 2007.a, str. 193 – 198

32 Mannoni, 2001., str. 236 – 248

33 Mannoni, 2004., str. 82

34 De Vingo, 2007.a, str. 197

35 Mannoni, 2001., str. 236 – 248

36 Mannoni, 2004., str. 82

lokalnu proizvodnju koja uglavnom ostaje nepromijenjena u ranom srednjem vijeku. Tako se smatra da se sve drvene kuće u kojima materijal nije mediteranske provenijencije mogu smjestiti u razdoblje od 8. do 10. stoljeća.³⁷ Radi se o vremenu u kojem ovim područjem počinju vladati Karolinzi i kasnije Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti. Kako bi zaustavio islamsko širenje, Karlo Veliki je Liguriju uvrstio u *Licus Italicum* koji je služio kao obrambena morska granica. Zadatak tog teritorija bila je zaštita otoka a posebice Korzike. Također se za vrijeme Karolinga nastavlja razvoj benediktinskih samostana.

Ligurija je osim za morski promet služila i za prijelaz sa morskih na kopnene puteve u komunikaciji između sredozemnog prostora i zapadne Europe. S obzirom na to da se napade sa mora nije moglo predvidjeti, gradovi na obali često su stradavali. Također se počinje sa razvojem piratskih aktivnosti zbog velikog broja trgovačkih brodova. Nakon razdoblja langobardske vladavine ligurskim prostorom jedno vrijeme će u arheološkim slojevima faliti prekomorski import. Trgovina kao takva postepeno će se ustaliti između 10. i 12. stoljeća. Moguće je međutim, da je komunikacija između Genove i drugih prekomorskih prostora postojala no nije ostavila nikakvih arheoloških dokaza.³⁸

U razdoblju koje će uslijediti većinu graditeljskih aktivnosti preuzeti će svećenstvo. U repertoaru nalaza sada se po prvi puta počinju javljati ostatci keramike koja je očiti prekomorski import. Odnosno, radi se o proizvodu koji potječe s područja islamske kulture. Ovakvi nalazi potkrijepljeni su i podacima koji su dostupni u dokumentima. Naime, u 11. stoljeću se u lukama sjeverne Afrike i Bliskog Istoka javljaju upravo ligurski brodovi.³⁹ Do toga su trenutka ligurske brodice uglavnom služile za obranu. U razdoblju 11. stoljeća trgovačke veze ponovno su pokrenute.⁴⁰

Genova, kao jedno od velikih urbanističkih i lučkih središta ukazuje na značajne prekomorske utjecaje na kulturu, tehnologiju i ekonomiju 12. stoljeća. Trgovina razvija i građevine prilagođene za različite aktivnosti. Izgled funkcionalnih građevina koje bi služile za potrebe trgovanja bio je inspiriran kućama koje su mogli promotriti u zemljama gdje se već duže vrijeme bavilo trgovinom. U 12. stoljeću napravljene su i prve značajnije promjene koje su Genovu počele pretvarati u pravi lučki grad. Geografski položaj također je uvelike pridonio razvoju Genove kao trgovačkog grada. Iako (s obzirom da se radi o uvali) nije bio najbolje zaštićen od neprijatelja, kopneni transport je iz Genove dobro funkcionirao prema gradovima

37 Mannoni, 2001., str. 236 – 248

38 Mannoni, 2004., str. 82 – 84

39 Mannoni, 2001., str. 236 – 248

40 Mannoni, 2004., str. 82 – 84

na uvali rijeke Po i ostatku europskih gradova. Takvi su transporti uvijek bili skuplji u odnosu na plovne puteve (mora, rijeke, jezera). Također treba imati na umu da se s brodovima moglo prenijeti znatno više tereta uz manju potrošnju. Odnosno, to znači da su životinje (konji, magarci, mule) trošili znatno više resursa za hranu i mogli prevesti znatno manje tereta nego što je to bilo moguće na brodu. U 12. stoljeću se obnavljaju neki od puteva koji su preostali od razdoblja prvog stoljeća prije Krista. Takvi su primjerice oni koji su vodili preko Alpa i Apenina u ostatak Europe. Značajni su takvi kopneni putevi za razvoj luke, koja bi inače imala puno manji značaj i bila samo usputna postaja. Treba spomenuti još dvije važne luke koje su se istovremeno ekonomski i trgovački razvijale, a to su Portofino i Portovenere. Genova nastoji poticati razvoj luka koje su se nalazile oko nje; tako se sa zapadne strane Genove – na zapadnoj obali Ligurije potiče razvoj luke Portovenere te u 13. stoljeću kupuje ovu luku. Na taj način bolje povezuje ove prostore sa zaljevom Spezie, no najvažnije je bilo stvoriti utvrđenu genovešku koloniju koja bi se suprotstavila širenju teritorija Pise s druge strane.

S obzirom da sama Ligurija nije imala vlastita dobra (osim nešto drva kojima je prostor bio bogat), uglavnom je trebalo nabavljati dobra koja bi onda mogla dalje preprodavati u dalekim krajevima. Na to se nadovezuje i proizvodnja keramike u Savoni, koja je ukrašavana na orijentalni način. Treba svakako sagledati i činjenicu da se ovaj proizvod uopće nije izvezio na prostore doline rijeke Po, nego se uglavnom kretao već ustaljenim pomorskim trgovačkim pravcima.

Krajem srednjeg vijeka se struktura grada postepeno počinje mijenjati. Tako se u 15. stoljeću kuće više ne grade na način da se uglavnom fokusiraju na trgovački aspekt. To znači da se više nije smatralo da trgovac nužno mora obitavati u blizini prostora gdje se odvijala trgovačka aktivnost. Posebice je to vidljivo u 16. stoljeću. Tada je Genova pretvorena iz trgovačkog grada u grad palača.⁴¹

41 Mannoni, 2004., str. 87 – 93

5. Srednjovjekovna keramika u Italiji

Keramički nalazi u Italiji pa tako i u ligurskom prostoru datiraju još od prapovijesnih vremena. Radi se o samom ishodištu Rimskog carstva, odnosno prostorima koji su vrlo blizu gradu Rimu. Zbog toga se uglavnom kao osnovna keramika, posebice kada se radi o ranom srednjem vijeku a još više kasnoj antici, javljaju oblici i dekoracije koje se nadovezuju na tradiciju rimskog lončarstva.⁴² Analiza keramike koja se javlja na prostoru Italije može dati brojne podatke. Tako se mogu razlikovati različiti keramički tipovi ali i prepoznati lokalnu proizvodnju, keramiku koja je služila za izvoz, uvezena keramika, imitacije i migracije samih lončara. To se onda može dovesti u usporedbu sa socijalnim, ekonomskim i političkim problemima.⁴³

Razvoj keramike ne započinje u srednjem vijeku. Treba misliti na taj podatak kada se promatra konstanta razvoja keramičkih oblika kroz kasnu antiku u rani srednji vijek i dalje. U 5. i 6. stoljeću keramika će tako biti puna karakteristika koje su opstale još od rimskog razdoblja.⁴⁴ Također, prisutan je veliki broj keramičkih predmeta koji su potekli sa prostora sjeverne Afrike. Ti nalazi, koji se datiraju uglavnom u 6. i 7. stoljeće, potjecali su iz dijelova koji su u početku pripadali istočnim Gotima a kasnije ponovno Bizantu.

U Varigottiju pronađeno je mnoštvo ulomaka koji se mogu definirati kao *African Red Slip Ware*, različite zdjele i tanjuri većih dimenzija koji ukazuju na blisku povezanost tih krajeva sa sjevernom Afrikom. Tipični nalazi za Liguriju u ovom razdoblju još su i kamene posude (*soapstone vessels*) koje su se upotrebljavale za kuhanje a potječu sa prostora sjeverozapadnih Alpi, odnosno posebice iz pokrajine Valle d'Aosta. O lancu proizvodnje ove vrste keramike ne postoje podatci. Najvjerojatnije su se ovi proizvodi prevozili riječnim putem.⁴⁵

Dio Italije je u ranom srednjem vijeku bio pod bizantskom vlašću, a oni dijelovi koji nisu direktno bili pod utjecajem Bizanta putem trgovine su bili uključeni u zbivanja koja su bila povezana sa ovim carstvom. Do 7. i 8. stoljeća keramičke posude povezane uz ovaj kulturni krug služile su uglavnom za prijevoz robe, dok kasnije prevladavaju uglavnom otvoreniji oblici kao što su tanjuri i različite zdjele. Prostori koji su najviše povezani sa Bizantskim carstvom jesu Sicilija, koja je tijekom 6. i 7. stoljeća povezivala talijanski poluotok i

42 Patterson, Arthur, 1994., str. 410

43 Gardini, Mannoni, 1991., str. 95

44 Patterson, Arthur, 1994., str. 410

45 De Vingo, 2007.a, str. 198

bizantsku Afriku, te njene luke (Siracusa, Messina, Palermo itd.) koje su bile mnogobrojne i predstavljale su usputna stajališta za mnogo trgovačkih puteva. Zatim Puglia i Ligurija, također zbog njihovog položaja i bogatstva lukama. Kasnije na važnosti dobivaju i drugi centri, kao što su Campania, Pisa i Pavia.⁴⁶

Za vrijeme ranog srednjeg vijeka vidljivo je jako opadanje u proizvodnji, koja će onda oko 1000. godine ponovno zaživjeti. Taj ekonomski razvoj može se podijeliti u nekoliko različitih situacija ovisno o osobitostima koje su određeni prostori posjedovali. Mogu se podijeliti u četiri kategorije.

Prvi su gradovi koji nastaju na početku srednjeg vijeka ili rimski gradovi koji su uspješno opstali i zadržali svoje urbane karakteristike u srednjem vijeku. Druga kategorija obuhvaća nove gradove ili rimske gradove koji nisu bili uspješni u opstanku kroz srednji vijek. To znači da su izgubili dio svojih urbanih značajki ili čak u potpunosti nestali. Treći su ruralni prostori koji ostaju takvima kroz cijeli srednji vijek i u njima se ne razvija nikakvo posebno središte. A kod četvrte kategorije se u ruralnim cjelinama tijekom srednjeg vijeka razvija središte.⁴⁷

Kako je trgovina bila od izrazite važnosti za razvoj keramike u Liguriji ali i ostatku Italije, treba svakako spomenuti i neke od ključnih preduvjeta za razvijanje trgovine i za to da bi trgovina mogla funkcionirati dulje vrijeme. Za razvoj interesa drugih naroda za proizvode koje je neka država mogla izvoziti trebala je na prvom mjestu postojati roba. To su mogli biti neki predmeti ili sami materijal koji u nekim drugim prostorima nije bio dostupan. Nadalje, trebalo je od toga posjedovati viškove, na način da dobro koje se izvozi ne bi falilo zemlji iz koje se ono izvozi. U konačnici, potrebno je imati i načina da se roba koja je tražena preveze s jednog područja na drugo.⁴⁸

Te su trgovinske veze mogle funkcionirati zbog dobre prometne povezanosti Ligurije ne samo prekomorskim putem, već kopnenim i riječnim putem preko rijeke Po. Taj podatak potvrđuju nalazi fine stolne keramike kao i keramičkih posuda za transport koje uglavnom potječu sa prostora starih afričkih provincija i istočnog Sredozemlja.⁴⁹

46 Milella, 1989. str. 35

47 Patterson, Arthur, 1994., str. 410

48 Mannoni, 2004., str. 74

49 De Vingo, 2007.b, str. 223 – 228

6. Tipološka klasifikacija keramike

6.1. Rimska i kasnoantička keramika i njihov utjecaj na srednjovjekovnu produkciju

Nastavak rimske tradicije na početku srednjeg vijeka javlja se na svim područjima na kojima se srednji vijek neposredno nastavlja i na prostore kojima je dugi niz godina postojalo Rimsko carstvo. Takva se situacija javlja i na prostoru Ligurije. Naime, postavlja se pitanje je li, odnosno koliko je dugo još postojala tradicija rimske proizvodnje keramike u ranom srednjem vijeku.

Grad Savignone u blizini Genove primjer je naselja u kojem je vidljiva rimska tradicija izrade posuđa. Tako su arheološkim iskopavanjima otkrilo nalaze amfora iz republikanskog razdoblja, koje su proizvedene na prostoru Tirenskog mora te italske *terre sigillate* iz carskog razdoblja.

Uglavnom se, kada je riječ o rimskoj keramici na ovim prostorima, radi o *terri sigillati*, i to uglavnom o svijetloj (*terra sigillata chiara*) te amforama koje potječu iz različitih prostora. Tako u Savignoneu postoje amfore koje potječu sa prostora Italije, Španjolske i Afrike. Ovi se oblici uglavnom odnose na razdoblje od 1. do 3. stoljeća, dok se nakon toga uglavnom pronalaze primjerci afričkog i orijentalnog porijekla. Gruba keramika pokazuje postojanje keramike s prisutnim vakuolama, postignutih posebnom metodom pečenja, i oblikom koji se naziva *olla*, o kojem će još biti riječi.⁵⁰

Keramika koja pokazuje nastavak tradicije iz kasnog rimskog razdoblja je arhajska keramika s caklinom⁵¹ (*invetriata*). Radi se o tipu rimske keramike koji na ovim prostorima prevladava nad ostalima. Javlja se ravni oblici koji oponašaju svijetlu *terru sigillatu*. Kod takve se keramike na površini javlja karakteristično prelijevanje u duginim bojama (*iridescenza*) na svim prostorima gdje je ona pronađena. Ovakvo svojstvo javlja se zbog devetrifikacije; radi se o pojavi koja se javlja kao rezultat degradacije materijala i termičkih promjena. Na premazu se u svim smjerovima javljaju pukotine mikroskopskih razmjera.⁵² Posude su s obje strane prekrivene debelim slojem cakline zelene boje. Materijal pronađen u Albengi daje naslutiti kako se ovaj tip keramike javlja i u vrijeme kada su ovi prostori već pod bizantskom upravom.

50 Bellatalla, Davite, Gambaro, Gianichedda, 1991., str. 611

51 Zglav-Martinac, 2004.

52 Petrović, 2014.

Poznato je da je keramika s olovnom caklinom kao vrsta keramike prisutna za vrijeme postojanja Rimskog carstva. Razvoj ove vrste keramike s caklinom nastavlja se, te u 4. i 5. stoljeću ona počinje biti vrsta keramike za svakodnevnu upotrebu. U konačnici će ovaj tip keramike na nekim mjestima zamijeniti do tada prevladavajuću *terru sigillatu*. Takav je slučaj u mjestima Albenga i Finale.

Razlikuju se dva karakteristična tipa zelene keramike s caklinom. Prvi tip kao značajke ima tanku caklinu svijetlo zelene boje, dok drugi tip karakterizira olovna caklina koja je bojana željeznim solima i nakon pečenja je uglavnom maslinasto zelene boje, no mogu se javiti i narančasti tonovi. Ova inačica arhajske keramike s caklinom počela se upotrebljavati već za vrijeme početka Rimskog carstva.

Sa sigurnošću se može reći da je zelena keramika s caklinom prisutna na početku srednjeg vijeka. Oblik koji prevladava te se često nalazi kao jedini oblik ovakve keramike jest vrč (*boccale*). Stijenke posude poprilične su debljine. Često se javlja dekoracija u obliku urezane valovite ili vodoravne linije. Na nekim fragmentima sa lokaliteta Albenga i Commenda di Genova vidljivi su tragovi geometrijskih dekoracija za koje se sa sigurnošću može tvrditi da su potekli od barbarskih utjecaja.

Srodni primjerci ovim ligurskim vrčevima nalaze se na prostoru Lazija u 8. stoljeću.⁵³

Tako u rane keramike od pročišćene gline spadaju i kasne *sigillate* i njihove imitacije. Radi se o keramici za svakodnevnu upotrebu industrijskog tipa te se od pravih rimskih posuda razlikuju po smjesi, odnosno po potpunoj odsutnosti sintetičkih premaza. Prave *sigillate* u Sredozemlju se proizvode do 7. stoljeća.

Te „posljednje sigillate“, kako ih i sam naziva, Mannoni ubraja u prvih nekoliko tipova koje navodi za srednji vijek. Prepoznatljivi su oblici zdjele (*scodella*) i *bacini*, vrčevi (*boccale*), *olle* i različiti oblici amfora.⁵⁴

Terra sigillata

⁵³ Mannoni, 1968.

⁵⁴ Mannoni, 1975., str. 11 – 13

Na kasnoantičkim lokalitetima javljaju nalazi koji se mogu datirati u 6. i 7. stoljeće te su iskopavanjem pronađene *olle* od pročišćene gline ukrašene sa valovitim i ravnim linijama (*olle a fianchi striati*).⁵⁵

Olle dekorirane urezanim valovnicama i ravnim linijama karakteristične su za lokalnu proizvodnju u alpskim prostorima od 5. do 7. stoljeća. Na nalazištu Albisola pojava ovih nalaza potvrđuju kontinuitet naselja i produkcije na način da su određene prostorije kompleksa, koji je originalno bio rimski, pretvorene u pogrebnu crkvu.⁵⁶ *Olle* se javljaju već u rimsko vrijeme. Ovaj oblik u 4. i 5. će stoljeću dominirati nad ostalim oblicima posuda.

„La produzione locale di ceramica vacuolare, in tal modo definita per la presenza in superficie di piccoli fori poliedrici derivati dall'eliminazione di un dimagrante durante la cottura...”⁵⁷ Proizvodnja keramike s vakuolama (*ceramica vacuolare*) koja je u rimsko vrijeme bila osobito popularna za izradu grube keramike, uglavnom je poprimala oblik *olle*. Ova rimska tradicija izrade zadržala se i u narednim razdobljima za izradu grube keramike na nekim lokalitetima. Takav je primjer Savignone u blizini Genove, gdje se izrada razvija putem različitih oblika kao što su sferične *olle* i konične zdjelice (*ciotole*) ili zdjelice sa uvrnutim rubom (*orlo rientrante*). S druge strane, na nekim istočnijim prostorima kao što je Zignago u blizini grada La Spezia, u vrijeme kasne antike keramika s vakuolama počinje gubiti na važnosti. Od tog razdoblja do 10. stoljeća postupno će ovdje keramiku s vakuolama zamijeniti pjeskovita keramika (*ceramica sabbiosa*).⁵⁸ O gruboj keramici biti će još govora.

Javlja se i tip keramike koji se može opisati kao keramika s olovnom caklinom⁵⁹ (*invetriata piombifera*). Ovaj tip keramike prisutan je na ligurskom prostoru od samih početaka Carstva, no tek će u 4. i 5. stoljeću postati keramika za svakodnevnu upotrebu. U konačnici će takva vrsta keramike prevladati nad terrom sigillatom koja će nakon nekog vremena u potpunosti nestati. To je vidljivo iz primjera materijala koji su pronađeni u Albengi i Finale Ligure.

55 De Vingo, 2007.b, str. 222

56 De Vingo, 2007.b, str. 222

57 Bellatalla, Davite, Gambaro, Gianichedda, 1991., str. 611

58 Bellatalla, Davite, Gambaro, Gianichedda, 1991., str. 611 – 613

59 Zglav-Martinac, 2004.

6.2. Srednjovjekovna keramika

6.2.1. Gruba keramika

Grubom keramikom se nazivaju proizvodi koji su proizvedeni sa limitiranim tehničkim sredstvima. Uglavnom se radi o posudama koje su izrađivane u samoj kući u kojoj su onda bile upotrebljavane ili od strane manjih obrtnika.

Zajednička obilježja grube keramike pronađene na ovim prostorima jest nepročišćena smjesa sa mnoštvom primjesa, crne ili smeđe boje a nikad crvene ili žute. Sama površina ovih posuda uglavnom je bila zaglađivana rukom ili eventualno *steccom* (tal. štapić) a stjenke posude znatno su deblje, posebice usporedi li se sa finom keramikom.

Pri obradi i prepoznavanju grube keramike u ovom se slučaju uglavnom fokusira na tipološke karakteristike, a ne toliko na oblike. Također, rijetka prisutnost dekoracija koje su uglavnom izrađene na isti način također mogu poslužiti u razlikovanju različitih tipova keramike.

Osnovno razlikovno sredstvo kod grube keramike jesu različite smjese odnosno njihov sastav. Kao što je već spomenuto, ovakve se smjese javljaju već za vrijeme kasnog Rimskog carstva, a u kasnoantičkoj će se produkciji razlikovati dva osnovna tipa. To su već spomenuti vakuolasti tip koji se uglavnom javlja na istočnoj ligurskoj obali, dok se sa zapadne strane javlja liskunasta (*micaceo*) struktura.⁶⁰ „Liskun (tinjac) – mineral iz skupine silikata koji se kala u listiće.”⁶¹ Na nekim se mjestima taj tip koji nema vakuole još naziva i gabričnim tipom keramike.⁶² „Gabro (tal.), dubinska eruptivna stijena, tamne boje, sastavljena od bazičnih plagioklasa i piroksena.”⁶³

Javljaju se u različitim oblicima od kojih su *olle* još uvijek vrlo česte te se mogu svrstati u brojne podtipove.⁶⁴ Na temelju lokaliteta Monte Loreto, Corvara, San Nicolao i Zignago bilo je moguće analizirati situaciju na istočnom dijelu Ligurije i donijeti kronološku shemu koja govori o oblicima.⁶⁵

60 Mannoni, 1975., str. 4 – 27

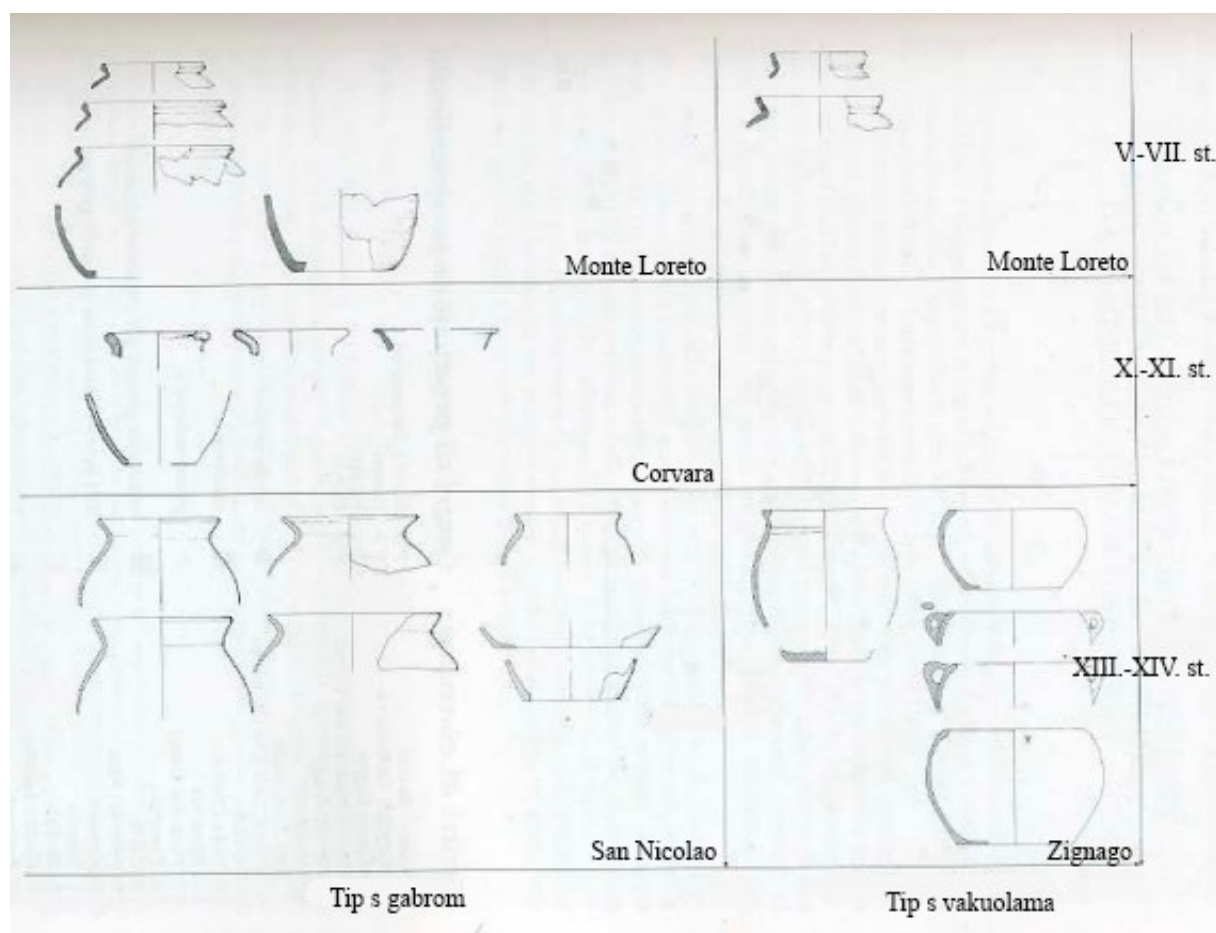
61 http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f19nXRN1

62 Benente, Codovilla, Pastorino, 2005., str. 63 – 79

63 <https://www.hrleksikon.info/definicija/gabro.html>

64 Mannoni, 1975., str. 4 – 128

65 Benente, Codovilla, Pastorino, 2005., str. 63 – 79

Slika 6 Gruba keramika za svakodnevnu upotrebu u istočnoj Liguriji (iz: Benente, Codovilla, Pastorino, 2005.)

U Liguriji do sada nije pronađena vrsta keramike koja se smatra karakterističnom za barbarske narode. Točnije, radi se o langobardskoj keramici koja je na prostoru doline rijeke Po prisutna a na ligurskim prostorima je nema. Neobično je to uzme li se u obzir da je Ligurija bila pod vlašću Langobarda. Jedno od mogućih objašnjenja jest da se oni u trenutku ulaska na ove prostore više nisu služili tim uobičajenim tipom barbarske keramike ili da su ulaskom na prostor Ligurije tu vrstu keramike odbacili kako bi prihvatili lokalni način izrade. Treba naglasiti kako su na prostoru Lunija i Albenge pronađeni ostatci keramike koja nalikuje na barbarsku keramiku; radi se o vrčevima visokog vrata. Čini se da se tu radi o imitaciji barbarske keramike a može se vremenski smjestiti u razdoblje vladanja Langobarda.⁶⁶ Neki izvori navode rijetke primjerke keramike koja se pripisuje langobardskom krugu. Radi se o nalazima koji se datiraju u 7. i 8. stoljeće. Takva je posuda pronađena između Albenge i grada Vado.⁶⁷

⁶⁶ Mannoni, 1968., str. 215 – 225

⁶⁷ Mannoni, 1968., str. 215 – 225

Mannoni u svojoj tipologiji unutar tipa keramike s vakuolama razlikuje različite oblike, kao što su *olle* različitih oblika (ovalne, okrugle), zatim zdjelice (*ciotola*) i *testelli*. Tip 12 u njegovoj podjeli jest jedini tip koji navodi s liskunastom smjesom, te kao osnovni oblik ponovno navodi *olle*. Još jedan tip je keramika napravljena isključivo ručnom obradom, a to znači da nije bilo upotrebe kola niti u jednom trenutku, zbog čega su posude često nepravilnog oblika i zaglađene rukom.⁶⁸

U 10. stoljeću javljaju se novi oblici i tipovi grube keramike koji se povezuju sa franačkom vlasti. Keramika je u ovim slučajevima bez ikakvog premaza te grube smjese. Što se tiče samih oblika, pronađeni su sljedeći: *olle* sa proširenim rubom ili bez stope koje su izrađene upotrebom rotirajućeg kola. Rjeđe se javljaju vrčevi sa vrpčastom ručkom, zatim tanjuri i tave vrlo debelih stjenki za koje se smatra da su izrađivani uglavnom ručno.

Na prostoru Genove ovakve primjerke će u 11. i 12. stoljeću zamijeniti kvalitetnija keramika za svakodnevnu upotrebu. Međutim, na mjestima koji su manje izloženi ekonomskim promjenama kao što su istočni prostori Ligurije, jednostavna keramika za svakodnevnu upotrebu nastaviti će postojati sve do 13. i 14. stoljeća uz finu importiranu keramiku.

Proučavanjem mineralnog sastava pojedinih posuda bilo je moguće utvrditi kako se sva gruba keramika proizvodila lokalno, odnosno svako je mjesto bilo zaduženo za vlastitu proizvodnju te se zbog toga radi o zatvorenim ekonomskim cjelinama.⁶⁹

68 Mannoni, 1975., str. 23 – 37

69 Mannoni, 1968., str. 215 – 225

6.2.2. Fina keramika

a) Keramika od pročišćene gline

Keramika bez premaza podrazumijeva sve one koje tijekom pečenja ne prolaze kroz fuziju, odnosno u njih ulaze sve keramike za svakodnevnu upotrebu te one premazane bojom kao što je primjerice oker ili engoba antičke ili prapovijesne tradicije izrade, iako se u samoj Liguriji rijetko pronalazi. Osnovna razlika u odnosu na ranosrednjovjekovne engobe jest u tome što u srednjem vijeku ti premazi prolaze kroz proces vetrifikacije.

Kada se govori o finoj keramici bez premaza u srednjovjekovnoj terminologiji uglavnom se misli na keramiku od pročišćene gline (*depurata*), koja se u talijanskoj literaturi isto navodi kao *industriale*. Radi se o keramici koja je izrađena na brzom kolu te ima tanke stijenke u odnosu na cjelokupni volumen posude. Također, pri pečenju se upotrebljava oksidacija koja je vrlo uniformna ili namjerna redukcija. Uglavnom se javljaju oblici koji imaju funkcionalnu svrhu, iako se ponekad mogu javiti i primjerci koji imaju estetsku vrijednost. Što se tiče dekoracije, uglavnom je nema ili su napravljene tijekom obrade na kolu.

Prethodno su već spomenute keramike ovog tipa koje se direktno nastavljaju na rimsku tradiciju proizvodnje. U posljednjim stoljećima srednjeg vijeka još uvijek se često javljaju takvi oblici. Razlog tome može biti evolucija lokalnog zanata ili import iz prostora gdje je klasična tradicija opstala. Ovisno o smjesi, prepoznatljivi su različiti tipovi.

Od oblika se u razdoblju prijelaza s kasne antike na srednji vijek javljaju različite *olle*, zdjele (*scodella emisferica*) i često prstenaste stope, *patere* ili *bacini*, zatim različiti bokali koji mogu biti ukrašeni longitudinalnim urezima i amfore različitih veličina i s raznim dekoracijama.

Tijekom srednjeg vijeka lončari nastoje izrađivati rafinirane oblike, no jako je malo keramike koja je u stanju postići kvalitetu rimske izrade i oblika te je jasno vidljiv prijelaz sa industrijskih rimskih na ranosrednjovjekovne oblike. Stijenke su tanke, a površina posuda je zaglađena. I dalje se javljaju bokali, amfore različitih dimenzija te *giare* islamske provenijencije.⁷⁰

Karakteristično je oplošnjavanje oblika tijekom vremena za keramičke oblike koji su proizašli iz kasnoantičke svakodnevne proizvodnje, te se taj razvoj nastavlja tijekom čitavog srednjeg

70 Mannoni, 1975. str. 12 – 18

vijeka. Čak i ručke prolaze kroz taj proces. Takvi su predmeti često ukrašeni urezima i utiskivanjem, koji su napravljeni za vrijeme izrade posude na kolu.

Nalazište na kojem se javljaju barbarizirani fragmenti pročišćene keramike u izoliranom kontekstu jest Luscignano. I ovdje se ponovno radi o keramici koja oponaša kasnorimske oblike. Kod tih je nalaza prisutna određena sličnost sa franačkom keramikom iz 6. i 7. stoljeća, posebice sa nekim langobardskim nekropolama u srednjoj Italiji.

Srednjovjekovna keramika bez premaza kod Mannonija zauzima tipove 4 do 7. Uglavnom se radi o vrčevima i amforama koje nastoji usporediti sa produkciji na ostatku talijanskog prostora. Posebice treba istaknuti islamske *giare* o kojima će biti govora u nastavku.⁷¹

⁷¹ Mannoni, 1975., str. 12 – 13

b) Keramika s premazom (*rivestite*)

Ovisno o vrsti premaza, na ovom se prostoru razlikuje nekoliko različitih vrsta keramike. One se u talijanskoj literaturi navode kao *invetriate*, *ingubbiare* i *smaltate*. Te vrste keramike razlikuju se prema načinu obrade i izrade premaza. Za neke su keramičke vrste karakteristični određeni oblici koji ih ponekad smještaju u određeni vremenski raspon. U sljedećem je poglavlju obrađena tipologija ključnih skupina keramika na način na koji je to napravio Tiziano Mannoni u djelima koja su nastojala napraviti klasifikaciju svih tipova keramike.

S obzirom na to da se razlikuju tri osnovna tipa keramike s premazom, u nastavku su definirane s obzirom na njihove karakteristike i načine izrade.

Prva skupina koja se spominje je keramika s caklinom, za koju je talijanski naziv koji se primjenjuje *invetriata*. „Vengono considerate 'invetriate' tutte le ceramiche che su una o su entrambe le superfici o su parti di esse presentano un rivestimento vetrificato trasparente, ottenuto cioe' con fondenti non opacizzati, con o senza l'addizione di coloranti. I tipi di invetriatura sono spesso molto diversi tra loro a causa dei materiali e dei processi impiegati, differenze che a volte sono determinabili solo con metodi di laboratorio, quali pero' non possono costituire una procedura corrente di classificazione. Le maggiori difficoltà s'incontrano per stabilire il grado e la natura dell'opacità delle vetrine colorate. D'altra parte la presenza o l'assenza di un opacizzante intenzionalmente introdotto denotano conoscenze e processi di fabbricazione che non possono essere trascurati.”⁷² Na keramici s caklinom nalazi se premaz koji se naziva caklina, a može biti bezbojan ili određene boje. Ta caklina na talijanskom se naziva *vetrina*. Ona nastaje kada se zagrije smjesa u kojoj se nalaze silikati te otapala, kojeg se na talijanskom naziva *fondante*. Za to se u zapadnim krajevima uglavnom koristi olovo, te takva keramika dobiva naziv *invetriata piombifera*, odnosno keramika s olovnom caklinom. Pečenjem se ta smjesa silikata i otapala pretvara u staklastu masu, a to je proces koji se naziva vetrifikacija. Ovisno o mjestu porijekla i tehnikama koje su poznate majstorima, caklina može biti različitih boja i sastava.⁷³

Sljedeća skupina keramike s premazom jest keramika s engobom (*ingubbiata*). „Le ingubbiature medievali, come e' noto, a differenza di quelle usate in altri periodi, hanno come unico scopo quello di mascherare con uno strato bianco il colore scuro dell'impasto. La scarsa presenza in Liguria di materie prime che cuociano in bianco ha suggerito di eseguire alcune

⁷² Mannoni, 1975., str. 38

⁷³ Zglav – Martinac, 2004., str. 32

analisi di ingubbi con lo scopo di stabilire parentele tecnologiche con prodotti di altre regioni, nonché le aree di commercio di tali materie prime e dei prodotti stessi. Gli ingubbi analizzati presentano quasi sempre una scarsa coesione e sono spesso la causa delle alterazioni superficiali che si riscontrano nelle ceramiche sulle quali sono stati applicati (scrostamenti delle vetrine). Non vanno inoltre confuse con le ingubbiate, come già si è detto, le ingubbiate a biscotti bicromi.” S engobom se ustaljuje tehnika s dva pečenja. U trenutku kada *ingubbiata* počinje prevladavati u keramici, zapravo je označen prekid povezivanja sa kasnorimskim i ranosrednjovjekovnim svijetom. U tom se trenutku istraživanja okreću uglavnom prema prostoru Sredozemlja. Unutar keramika s engobom se razlikuju one s urezanim ukrasom. Posebice je važno spomenuti vrstu ukrašenu tehnikom grafitnog ureza (*a sgraffio*), u koju spada veliki broj keramika s engobom. Javljaju se u Liguriji različiti tipovi i podtipovi. Osnovni su: svijetla keramika s engobom (*ingubbiata chiara*), monokromna/jednoboja keramika s engobom (*ingubbiata monocroma*), obojena keramika s engobom (*ingubbiata dipinta*), te keramika s mramornim uzorkom (*marmorata*).

U konačnici, treća skupina keramika s premazom je keramika s majoličkim premazom (*smaltata*)

Nastojalo se obuhvatiti i grupirati sve one keramike čiji se premaz može definirati kao majolički (*smalto*). Smatra se ključnim uvođenje kositra (*stagno*) koje rezultira neprozirnim površinama a pravi utjecaji ove promjene vidljivi su kada se analizira tzv. 'prava' majolika. Postavlja se pitanje u kojem je trenutku došlo do upotrebe ove tehnike na prostoru Ligurije. Smatra se da je ona na ove prostore došla u nešto razvijenijem obliku te se prvi lokalni i monokromni proizvodi prepoznaju na romaničkoj arhitekturi.⁷⁴

„*Smaltata* (tal. *ceramica smaltata*, engl. *tin glazed pottery*) jest keramika prekrivena majoličkim premazom (*smalto*) nastalim zagrijavanjem cakline u koju je dodan zamućivač (kositar). Pritom nastaje bijeli, neprozirni, kvalitetni premaz koji je idealna podloga za slikanje bojama nastalim na osnovi metalnih oksida (bakar, mangan itd.).“⁷⁵

Tipološki su unutar ovih većih skupina definirane osnovne skupine koje se mogu odrediti u Liguriji. Slijede u nastavku.

Nakon 1000. godine javlja se na ovim prostorima keramika sa zelenom glazurom⁷⁶ na unutarnjoj i vanjskoj strani posude. Različite su radionice koje proizvode ovakvu vrstu

⁷⁴ Mannoni, 1975., str. 98 – 99

⁷⁵ Zglav – Martinac, 2004., str. 32

⁷⁶ Zglav-Martinac, 2004.

keramike te stoga smjese mogu varirati u boji i konzistenciji. Nadalje, i sam premaz može biti različitih boja, od tirkizno plave do smaragdno zelene boje te caklina (*vetrina*) koja može biti sjajna ili matirana. Ova vrsta keramike može se povezati sa nekim od keramičkih primjera koji su uklopljeni u vanjsku fasadu nekih zvonika u drugim talijanskim regijama te s mediteranskim prostorom.⁷⁷ Zelena keramika s majoličkim premazom (*smaltata*) mogla je biti proizvod lokalne proizvodnje ili uvoza.⁷⁸

Svijetla keramika s engobom rezultira sa površinom svijetle žućkaste nijanse koja je vrlo prozirna. Unutrašnjost posude, koje uglavnom čine zdjele (*scodelle*) i tanjuri (*piatti*), premazana je dakle slojem engobe. Vanjska strana uglavnom je ostavljena bez ikakvog premaza. Rijetko se pojavljuju i oblici kao što su vrčevi i čaše kaležastog ili cilindričnog oblika. Rijetkost je i ukrašavanje na primjercima svijetle keramike s engobom, koje se uglavnom sastoji od romboidnog ukrasa napravljenog u tehnici grafita. Na jednoj od posuda pronađenih u Genovi na lokalitetu Santo Stefano primjetljiv je u funkciji ukrasa motiv romaničkog križa na keramici ružičaste boje i slabo pročišćenom glinom. Materijal ukazuje na postojanje dvaju radionica. Za ovakvu vrstu keramike nema mnogo paralela. Slični primjerci pronađeni su na području Milana te Mannoni smatra kako se ta keramika može poistovjetiti sa nalazima iz Istanbula odnosno Konstantinopola koji se nazivaju „canary”. U relativnoj kronologiji smatra se da se svijetla keramika s engobom javlja ranije od arhajske majolike i arhajske grafite. Datacija također predstavlja problem, te se smatra kako nekoliko primjeraka upućuju na 12. stoljeće, dok neki nalazi iz Ventimiglie mogu biti datirani i u razdoblje prije 11. stoljeća.⁷⁹

Treba svakako navesti i vrlo posebnu keramiku koja je karakteristična za zonu oko Apenina. To su tzv. *testelli* koji su se upotrebljavali za pečenje *foccaccie*, vrste kruha koja je i danas tipična za tu regiju. Koriste se različite vrste grubih i pročišćenih keramika koje trgovinom dopijevaju i na prostore izvan same regije.

U 12. se stoljeću po prvi puta javljaju staklasti premazi na keramičkim stijenkama (*rivestimenti vetrosi*), i to kod keramike koja se koristila na vatri. Međutim, lokalna takva keramika u ovom razdoblju još uvijek nije dovoljno kvalitetna da nadjača druge materijale od

77 Mannoni, 1968., 215 – 225

78 Mannoni, Mazzucotelli, 1980., str. 46

79 Mannoni, 1968., 215 – 225

kojih se proizvodila, kao što su kamen, drvo, metal i staklo. Takve drvene posude su se također i izvozile.⁸⁰

Arhajska majolika se ponekad naziva i bijela keramika s majoličkim premazom (*smaltata bianca*) zbog bijele boje i za nju je svojstvena kositrena caklina (*smalto stannifero*). Sama smjesa je jarko crvene boje prije nego je premazana caklinom. Može se javiti bez dekoracije ili sa zelenom⁸¹ (kalcificirani oksid bakra)⁸² odnosno tamno ljubičastom bojom⁸³ (oksid mangana)⁸⁴. Što se tiče samih dekorativnih motiva i oblika, postoje brojne sličnosti sa proizvodnjom iz Pise.

Ova varijanta keramike pronađena je u dvorcu Molassana u kombinaciji sa datirajućim kovanicama. Radi se o kovanicama koje potječu sa prostora Genove i datiraju se u prvu polovinu 15. stoljeća. Slojevi u kojima su pronađeni primjerci ove vrste keramike također su sadržavali uz arhajsku majoliku i španjolsko – maorsku (*ispano – moresca*), toskansku polikromnu majoliku (*maiolica policroma toscana*) i keramiku s caklinom (*invetriata*) za svakodnevnu upotrebu.

Ova su istraživanja potvrdila da u 15. stoljeću i dalje dominira talijanska majolike i izostaje ligurska.

Značajni su i nalazi koje su iznjedrila iskopavanja na lokalitetu bolnice u Albengi (Ospedale di Albenga) koja definiraju razdoblje koje prethodi pojavi arhajske majolike u Liguriji.

Odnosno, da se sloj razaranja prije javljanja ove vrste keramike može povezati sa napadom od strane Pise 1165. godine.

Na određenim su prostorima primijećene faze razvoja oblika posuda i dekoracije. Tako se na lokalitetima Albenga i Sassello prvo javljaju neukrašeni primjerci koji prethode ukrašenima. S druge strane, ta pojava nije primijećena na prostoru dvoraca na istočnom dijelu Ligurije.

Stariji su vrčevi sa proširenom stopom, cilindričnim tijelom i trakastom ručkom. Mlađe primjerke karakterizira okruglo tijelo i ručka cilindričnog oblika. Tanji, u potpunosti neprozirni premazi sa precizno izvedenim dekoracijama od oksida mangana - datiraju se prije glatkih i sjajnih premaza koji u svojem sastavu pokazuju prisutnost olova te je ono znak mlađeg razdoblja. Ovdje su, za razliku od prethodnog razdoblja, dekoracije jednostavnije i shematizirane.

80 Gardini, Mannoni, 1991., str. 95

81 Mannoni, 1968., str. 215 – 225

82 Zglav – Martinac, 2004., str. 175 – 194

83 Mannoni, 1968., str. 215 – 225

84 Zglav – Martinac, 2004., str. 175 – 194

Treba spomenuti i obojenu keramiku s engobom (*ingubbiare colorate*) čije najstarije primjerke iz lokaliteta Castello u Genovi čak uspoređuju sa romaničkim materijalom sa još jednog lokaliteta u Genovi: San Giovanni di Pre'. S druge strane, istovremeno sa arhaiskom majolikom se javlja posebna vrsta šalice (*tazze*) koja se javlja u različitim bojama i dekorirana je glazurom žute boje sa zelenim (*ramina*) križem. Ovakvo keramičko posuđe karakteristično je za zapadne dijelove Ligurije i od 15. stoljeća će se proširiti na čitavom ligurskom prostoru sa različitim varijacijama u boji.⁸⁵

Arhajska grafita (*graffita arcaica*) proizlazi iz iskustva proizvodnje prethodno navedenih oblika keramike. Konkretno se to odnosi na svijetlu keramiku s engobom. Čak se pretpostavlja da se arhajska grafita pojavljuje u istim radionicama u kojima se stvarala svijetla keramika s engobom. Zaključak o srodnosti ova dva tipa proizlazi iz oblika koji su i jednom i drugom zajednički. Tako se javlja i kod jednih i kod drugih karakteristična zdjela većih (*scodella*) ili manjih (*ciotola*) dimenzija. Nadalje, primjetna je slična smjesa te oblikovanje koje je primijenjeno u izradi noge te u konačnici premaz koji je apliciran na površini. Radi se o vrlo tankoj caklini čija je površina matirana i vrlo prozirna. Nadalje, na dnu nekih posuda svijetle keramike s engobom ponekad se javlja ukras koji se sastoji od dvije koncentrične kružnice unutar kojih je prikazan romb. Upravo ta dekoracija postati će vrlo karakteristična za arhajsku grafitu. I ovdje je utvrđena relativna kronologija, a govori da arhajska grafita svakako prethodi ili je istovremena s prvom fazom arhajske majolike.⁸⁶

Proizvodnja koja prethodi 13. stoljeću smatra se ranosrednjovjekovnom te kao takva ima i karakteristike ranosrednjovjekovne keramike. Između kraja 12. i početka 13. stoljeća prelazi se na nov način pročišćavanja gline iz riječnih područja i to dekantacijom. Taj proces uvelike mijenja samu kvalitetu i teksturu smjese koja se nastavlja vaditi iz riječnih područja. Sada se počinje u smjesu dodavati i finija glina te se prestaje koristiti sporo kolo. Umjesto toga se počinje upotrebljavati brzo kolo, te se predmeti dalje ukrašavaju raznim tehnikama kao što je primjerice *graffito*. Premaz koji se aplicira na keramiku postaje prozirniji, a dolazi i do promjene u samoj termičkoj obradi keramike koja je sada homogenija.

85 Mannoni, 1968., str. 215 – 225

86 Mannoni, 1968., str. 215 – 225

Na prostoru Ligurije se krajem 12. i početkom 13. stoljeća javlja nova vrsta keramike. Centar proizvodnje je za arhajsku grafitu grad Savona. Ova vrsta se naziva tirenskom arhajskom grafitom (*graffita arcaica tirrenica*), te predstavlja keramiku koja se uglavnom koristila za jelo. Ta se pojava ne javlja samo na ovom prostoru već i na ostatku talijanskog poluotoka. *Graffita arcaica tirrenica* vrsta je keramike koja se javlja iz iskustava ligurskih lončara koji su svoj zanat učili na temelju velikog broja uvezene keramike.⁸⁷ I grad Genova je također sigurno bio povezan sa stvaranjem i proizvodnjom ove keramike. Taj podatak ne čudi s obzirom na to da su i Savona i Genova bili usko povezani s ostatkom Mediterana zbog stalne trgovine te su na taj način mogli od stranih majstora preuzeti brojna iskustva.

Na prostoru Ligurije, ali i Provanse, Toskane, Lacija, Korzike, Sardinije i Sicilije, izrazito je veliki broj nalaza ove keramičke vrste. Upravo zbog toga ona je najraširenija inačica u 13. stoljeću. Tako je primjerice čak 30% proizvedene tirenske arhajske grafite izvoženo na prostore Provanse.⁸⁸

Smjesa koja se upotrebljava za izradu ove vrste keramike je smečkasto crvene boje, pročišćena je ali su prisutne primjese. Engoba, koja je mogla biti deblja ili tanja, bila je sivkasto bijele boje koja ponekad može imati i ružičasti odsjaj. Aplicirala se uglavnom na unutarnjoj stjenci posude, dok je vanjska uvijek bila bez premaza.

Grafitni se ukras postizao urezivanjem sa alatom koji je imao stanjeni vrh te se u konačnici tako ukrašena keramika premazuje engobom i caklina svijetle boje ili blijedo žute boje.

Grafitni se ukras u konačnici naglašavao na način da se preko njega prelazilo sa zelenom ili žutom bojom.⁸⁹ Prepoznato je čak 20 različitih ukrasnih motiva koji su se izvodili u grafitu.

Uglavnom se radi o biljnim motivima, a ponekad se mogu primjetiti i životinje ili apstraktni motivi. Ovakva je dekoracija većinski nastala kao rezultat oponašanja orijentalnih motiva.⁹⁰ Oblici koji se javljaju uglavnom su zdjele većih i manjih dimenzija i tanjuri.

Istovremeno sa proizvodnjom arhajske grafite javlja se na prostoru Ligurije i monokromne keramike s engobom koje postoje na različitim lokalitetima istodobno sa arhajskom grafitom. Tako je primjerice sa iskopavanja na lokalitetu, koji u Genovi predstavlja mjesto na kojem je živjela obitelj Fieschi, u otpadu pronađeni ostatci keramičkih posuda jedne i druge vrste. Za stolno posuđe obitelj Fieschi je tako upotrebljavala 30% *graffita arcaica savonese (tirrenica)* i

87 Gardini, Mannoni, 1991., str. 95 – 96

88 Gardini, 1991., str. 47 – 77

89 Lavagna, Varaldo, 1986., str. 119 – 130

90 Turina, Gomez, 1986., str. 455 – 459

22% *ingubbiata monocroma*. Ostatak posuđa sastoji se od arhajske majolike koja je uvezena sa prostora Pize i povremene lokalne proizvode i proizvode uvezene iz islamskog svijeta.⁹¹

Bogati su nalazi pronađeni na prostorima Ligurije koji potvrđuju postojanje lokalne proizvodnje tijekom 14. i 15. stoljeća. Smjesa proizlazi iz iskustava proizvodnje svojstvenih za različite druge krajeve s kojima je Genova bila u kontaktu. Međutim, oblici i ukrasi prilagođeni su lokalnom ukusu. Nadalje, pronađeni su i nalazi iz 15. i 16. stoljeća koji dokazuju proizvodnju keramike u samoj Genovi.⁹²

U istim radionicama u kojima se izrađivala tirenska arhajska grafita počinje se tijekom 13. stoljeća proizvoditi još jedna keramička vrsta. Radi se o tzv. protomajolici, čiji oblici su uglavnom tanjuri ili zdjele s prstenastom stopom. To su oblici koji, kao i sama smjesa, odgovaraju arhajskoj grafiti iz Savone. Preko toga se također nanosio i premaz. Dakle, radionice koje su proizvodile tirensku arhajsku grafitu izrađivale su istovremeno i protomajoliku. Međutim, za izradu ove vrste keramike lončari su ponekad upotrebljavali različiti materijal od onoga koji koriste za tirensku grafitu. To se posebice odnosi na premaz, kod kojega se upotrebljavalo manje kositra (*stagno*) jer se radi o skupljem materijalu u 13. stoljeću. Dekoracija je obojena zelenom bakrenom bojom i smeđom bojom dobivenom od mangana. U središtu ovakvih posuda javljaju se životinjski, geometrijski i biljni ukrasi koji potječu od arhajske grafite. Ovaj se keramički tip razvija tijekom 13. stoljeća, a javlja se isključivo na prostoru Ligurije.⁹³

Sa sljedećim tipovima keramike koji su prepoznati na ligurskom prostoru zapravo se ulazi u razdoblje 15. stoljeća. Tako se primjer polikromna grafita razvija iz prethodno spomenutog tipa arhajske grafite. Ovaj tip posebno je izdvojen zbog toga što dobiva novu karakteristiku povezanu sa upotrebom i primjenom boja. Naime, zelena (*ramina*) i žuta (*ferraccia*) boja su izrazito intenzivne te se na ovakvim posudama ne pridaje previše pozornosti crtežu, već su boje u potpunosti preuzele ulogu dekoracije. Sama caklina također je vrlo sjajna u odnosu na drugi tip. Osnovni oblik je vrč te su prisutne i zdjele koje pripadaju proizvodnji niže kvalitete. Ovakvu keramiku može se datirati u drugu polovicu 14. stoljeća i prvoj polovici 15.

Uz već spomenute vrste grafite, u Liguriji se javlja i monokromna grafita, na kojoj je dekoracija izvedena šiljastim predmetom. Dekorativni motiv vrlo je jednostavan i sastoji se od

91 Gardini, Goricchi, Odone, 1972., str. 29 – 46

92 Pesce, 2016., str. 207

93 Gardini, Mannoni, 1991., str. 95 – 97

križa koji je uokviren različitim linijama. Monokromna grafita vrlo je česta na ligurskom prostoru, te se s obzirom na različite kvalitete izvedbe može zaključiti da su postojale brojne radionice u kojima se ona izrađivala. S obzirom da do sada nije ustanovljena slična produkcija na drugim prostorima, treba pretpostaviti kako ovakav tip keramike svoje ishodište ima upravo na ligurskom prostoru. Što se tiče same kronologije, smatra se da je monokromna grafita istovremena posljednjoj fazi arhajske majolike te da je sigurno u upotrebi u 15. i u 16. stoljeću. Na to upućuju nalazi sa lokaliteta Sassello iz 16. stoljeća.

U konačnici, treba spomenuti još nekoliko vrsta keramike koje su se razvile iz produkcije spomenutih vrsta, a vremenski prestaju pripadati srednjem vijeku. To su grafita tipa Pavese koja stilski razvoj započinje u 15. i završava u 17. stoljeću, zatim grafita izvedena stekom (*graffita a stecca*) koja se javlja u 15. i 16. stoljeću, kasna grafita (*graffita tarda*) iz 16. i 17. stoljeća, te u konačnici keramika koja na površini ima caklinu koja podsjeća na mramor (*marmorata*) koja je u upotrebi sve do 19. stoljeća.⁹⁴

94 Mannoni, 1968., str. 215 – 226

7. Trgovinske veze Ligurije i lokalna proizvodnja

Keramika se na prostore Ligurije vrlo često uvozila. Ta izmjena dobara koja se odvijala u srednjem vijeku između ovih prostora i ostatka Sredozemlja donosi brojne tipologije keramike i keramičke oblike koji pokazuju utjecaje različitih kultura. Od razdoblja nakon 1000. godine, keramička se proizvodnja zapravo počinje razvijati na način da odgovara srednjovjekovnom svijetlu a odmiče se od prethodnih rimskih i kasnorimskih te ranosrednjovjekovnih uzora. Uz uvoze sa različitih prostora, keramika također nastaje kao lokalni proizvod. Gruba keramika, o kojoj je već bilo govora, nastaje uglavnom kao lokalni i manje kvalitetan proizvod. S druge strane, fina keramika je uglavnom bila ona koja se uvozila te nakon uvoza često slijedi razvoj sposobnosti domaćih majstora i započinjanje lokalne proizvodnje.

U 11. se stoljeću ponovno počinje sa intenzivnijim uvozom keramike sa mediteranskog prostora. Takav uvoz uglavnom je vezan za dominantni sloj odnosno za urbane i obalne krajeve. Približavanjem kraju stoljeća taj uvoz postaje sve intenzivniji. To se razdoblje poklapa sa Prvim križarskim ratom. To je razdoblje u kojem koegzistiraju keramika lokalne proizvodnje i ona iz uvoza, te takvi uvjeti u konačnici pogoduju razvijanju novih keramičkih tipova kao što je tirenska arhajska grafita (*graffitta arcaica tirrenica*).⁹⁵

Prvi import koji se konkretno veže za bizantski kulturni krug u Liguriji veže se za Genovu i 11. stoljeće. Prvi uvozi se uglavnom vežu za posredničku ulogu Genove, kao usputna postaja na putu. Međutim, od 12. stoljeća se ostvaruju novi prometni putevi i javljaju se brojni importi kako sa zapadnog, tako i sa istočnog Mediterana.⁹⁶ U Genovu dakle pristiže priljev keramika iz svih prostora s kojima ona ima trgovinske veze.⁹⁷

U 11. se stoljeću počinje na tirenskoj obali, gdje se nalaze veliki gradovi poput Genove, ali uz nju i Pisa, Rim i Napulj, razvijati morski promet te uslijed toga i trgovina, te na ove prostore dolazi keramika invetriata, odnosno sa caklinom. Vidjevši takvu keramiku, lokalne radionice postepeno će uslijed toga početi proizvoditi keramiku sa takvim premazom.⁹⁸

95 Gardini, Mannoni, 1991., str. 95

96 Gardini, 1993., str. 47 – 74

97 Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 117 - 122

98 Patterson, 1993.

Od 11. stoljeća u Liguriji se javlja velika količina keramike koja predstavlja prekomorski import. Čak je pronađen i jedan ulomak koji potječe s područja Kine.⁹⁹ Radi se o nalazu iz Contrada dei Cassari u Savoni (14. – 15. stoljeće), te se također javlja i na nalazištu Priamar u Savoni i Palazzo Ducale u Genovi.¹⁰⁰

U razdoblju koje je obilježeno prekomorskom trgovinom i velikim brojem importa keramike, u repertoaru stolne keramike javljaju se importirani novi oblici koji će zamijeniti posuđe lokalne proizvodnje. Svaka je osoba imala svoj pribor za jelo; ovakav običaj vjerojatno se javio već u 8. stoljeću ili se do razdoblja 12. stoljeća koristio uglavnom putem drvenog i, u rijetkim slučajevima, metalnog posuđa.

Na području Savone se krajem 12. stoljeća javljaju lončari koji rade keramiku s vidljivim utjecajem Bliskog Istoka. Njihovi proizvodi proširili su se ne samo na ligursko područje, već i na brojne druge prostore s kojima su oni trgovali. Primjerice, takva keramika pronađena je čak na području Provanse, Sicilije ali i Egipta.¹⁰¹ S obzirom da ti trgovci nisu mogli samostalno u toliko kratkom vremenskom rasponu izmisliti takve nove tehnike i upotrebu novih materijala, treba pretpostaviti kako su tome pripomogli majstori koji su potjecali sa Istoka. Posebice ovu tvrdnju potvrđuje činjenica da se u dokumentima može iščitati kako su prvi lončari u Savoni bili židovskog porijekla.¹⁰²

Većina fine stolne keramike počinje se uvoziti nakon Prvog križarskog rata. Posebice se to odnosi na bizantsku keramiku, te trgovinske veze počinju svoj ponovni razvoj od 11. stoljeća. Tada počinje i proizvodnja grube keramike u lokalnim radionicama. Nakon Prvog križarskog rata i proširenjem morske trgovine u gradovima kao što su Genova, Varazze, Noli i Savona, javlja se velika količina importa stolne keramike, keramike za svakodnevnu upotrebu i posuda za prijevoz robe odnosno transport. Javljaju se u tim trenucima gotovo svi oblici keramike zastupljeni u Sredozemlju koje dotiču trgovinske veze ligurskih gradova: Mallorca, Španjolska, Magreb, Egipat, Sirija – Palestina, egejski prostori, Grčka, središnja Italija te Sicilija.

Od sredine 12. stoljeća, kada je Genova prisutna u Bizantu (dokumentirana 1155. godina), počinju se javljati keramike s caklinom koje će znatno utjecati na razvoj lokalnih proizvoda na ovim prostorima. Sa razvojem lokalne proizvodnje, uvoz bizantskih proizvoda počinje

99 Mannoni, 2001., str. 236 – 248

100 Benente, 2010., str. 53 – 67

101 Mannoni, 2001., str. 236 – 248

102 Mannoni, 2004., str. 86 - 87

	Inv. dip.	I.sm. mon.	gr. biz.	raqqa	cob. mang.	ing. dip.	prot. lt. merid.	gat.	lustro met.	ing. mon.	gr. mon.	m.arc	m.it	n.id	Totale parziale	Totale	Datazione
Noli – San Paragorio	6	4													10	10	XI secolo
Genova – San Giovanni di Prè		13	1												14	50	XII-XIII secolo
Genova Prà – San Pietro		3													3		
Genova – San Donato					1									1	2		
Genova – S. Maria al Prato														1	1		
Varazze – S. Ambrogio Vecchio		1	2	2	3		2							1	11		
Albisola – S. Pietro						2									2		
Legino – S. Ambrogio		11													11		
Zinola – S. Spirito		1								1					2		
Noli – S. Margherita		2													2		
Millesimo – S. Stefano				1											1		
Borghetto S. Spirito – Porta di Ceriale								1							1		
Genova S. Agostino														1	1	51	metà XIV secolo
Varazze- S. Ambrogio Nuovo				1					27						28		
Alasio – S. Ambrogio		1						9	4						14		
Pigna S. Tommaso									8						8		
Genova – Villa Imperiale di Terralba											8				8	53	XV-inizi XVI secolo
Bardino – San Giovanni										11	19				30		
Gorra S. Bartolomeo									2			7			9		
Perti – S. Eusebio									3						3		
Finaborgo S. Biagio									1				2		3		
Totale	6	36	3	4	4	2	2	10	45	12	27	7	2	4		164	

inv.dip = invetriata dipinta; i.sm.mon = invetriata e smaltata monocroma; gr.biz. = graffita bizantina; raqqa = raqqa ware; cob. mang. = ceramica smaltata e dipinta a cobalto e manganese; prot. lt.merid. = protomaiolica dell'Italia meridionale; gat. = graffita arcaica tirrenica savonese; lustro met. = ceramica spagnola decorata a lustro o blu e lustro; ing. mon. = ceramica ingobbiata monocroma ligure; gr.mon.= graffita monocroma ligure; m.arc = maiolica arcaica; m.it = maiolica dell'Italia centrale; n.id = ceramica non identificata;

Slika 7 Tablica nalaza *bacina* u Liguriji i njihovo nazivlje (iz: Benente, 2010.)

Od 14. se stoljeća počinje javljati keramika koja je uglavnom uvezena za prostore iberskog poluotoka, odnosno teritorij koji je danas dio Španjolske te one iz središnje Italije. ¹⁰⁴

103 Gardini, 1993., str. 47 – 74

104 Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 117 - 122

7.1. Keramika lokalne proizvodnje i talijanski import

Lokalna produkcija u Liguriji za vrijeme 11. i 12. stoljeća još uvijek se drži ranosrednjovjekovnih oblika i tehnika proizvodnje. Međutim, na određenim se prostorima unutar ove regije javljaju nešto napredniji oblici i tehnike. Tako se primjerice na prostoru Savone javljaju neki keramički tipovi koji su izrađeni na brzom kolu sa finom pjeskovitom smjesom i tanjim stijenkama.¹⁰⁵ Najčešći oblici koji se javljaju u tom razdoblju jesu sferična *olla*, zdjelice (*ciotole*) i catini.

U to vrijeme lokalna je proizvodnja uglavnom lošije kvalitete u odnosu na uvoznu keramiku, koja je korištena u tom periodu.¹⁰⁶

Lokalna proizvodnja se u većini Italije razvija tek neko vrijeme nakon početka uvoza i dolazaka stranih predmeta sa drugih prostora. Tako se keramika s premazima lokalno počinje proizvoditi u 13. stoljeću.¹⁰⁷ U daljnjem tekstu spominju keramike koje je većina autora atribuirala lokalnoj proizvodnji, te one koje spadaju pod uvoz sa drugih talijanskih područja. Postoje i neke keramike koje su nesigurnog porijekla, takva je primjerice bijela keramika s engobom (*ingubbiata bianca*, nazvana tako kako bi se razlikovala od svijetle keramike s engobom), koju Mannoni primjerice smješta u lokalnu keramiku.¹⁰⁸

Zelena keramika s caklinom koja se javlja u 13. stoljeću predstavlja prve lokalne pojave *invetriate* na ovim prostorima. Javlja se oblik *catino*, pojava koja dokazuje zadržavanje morfologije koja je potekla od produkcije keramike bez premaza.¹⁰⁹

Pojavi lokalne proizvodnje prethode uvozni proizvodi, primjerice, bizantski proizvodi se javljaju nešto ranije ali prate razvoj fine stolne keramike koja se javlja u Savoni; svijetlu i zelenu monokromnu keramiku s engobom te arhajsku tirensku grafitu.

U Savoni su naučili upotrebljavati engobu i usavršili taj kompleksni postupak nanošenja premaza. To je omogućilo i razvoj grafitne keramike i izvođenje polikromne cakline. Nešto što međutim nije svojstveno keramičkoj proizvodnji u Savoni je progresivan razvoj tehnike. Već u 12. stoljeću taj grad stupa u dodir sa importiranim keramikama sa prostora Sredozemlja,

¹⁰⁵ Mannoni, 1975., 35 – 38

¹⁰⁶ Gardini, Mannoni, 1991., str. 95

¹⁰⁷ Whitehouse, 1980., str. 72 - 81

¹⁰⁸ Benente, 2010., str. 53 – 67

¹⁰⁹ Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 113 – 117

te relativno brzo preuzima tehnologiju. U 13. stoljeću proizvodi iz ovih prostora prisutni su već u Toskani, Provansi, Sardiniji, Korzici, Laciju, Siciliji i sjevernoj Africi. Taj podatak smješta Liguriju na kartu ne samo kao uvoznika, već i kao izvoznika. Moguće je da Savona nije u tom smislu bila jedini proizvodni centar, no ukoliko ih je bilo još, oni zasad nisu poznati.¹¹⁰

Na prostoru Ligurije u lokalnoj se proizvodnji ne javljaju velike promjene između 13. i 16. stoljeća, nakon čega se prelazi sa upotrebe keramike koja idejno potječe sa prostora Pise (*maiolica arcaica*) na ligursku keramiku (*maiolica ligure*) plave i bijele boje koja oponaša orijentalne uzore.¹¹¹

Ključni nalazi keramike koja je lokalno proizvedena spada u tipologiju grafita, odnosno na ovim se prostorima naziva arhajskom grafitom. Ona se razlikuje u dvije varijante; ona koja potječe sa doline rijeke Po (crvena i bijela kombinacija, od 1250. godine) i ona koja potječe sa prostora Tirenskog mora i proteže se od Sicilije sve do Provanse (ružičasto bijele kombinacije, slična svijetloj keramici s engobom ili zelene i žuto smeđe boje, kasno 13. stoljeće). Tirenska arhajska grafita neko se vrijeme dijelila u dvije podskupine, i to u ligursku arhajsku grafitu i tirensku arhajsku grafitu. Nakon bavljenja ovim materijalima zaključeno je međutim kako je na temelju repertoara motiva i ukrasa bolje ove dvije skupine obuhvatiti jednim imenom. Unutar te lokalne proizvodnje javljaju se nalazi za koje se smatra da su proizvedeni na prostoru Savone, no ovo nije jedini centar proizvodnje tirenske arhajske grafite.¹¹² To je vrsta keramike koja je u 13. stoljeću najraširenija stolna keramika u Liguriji, te je za nju svakako bitan dodir sa engobiranim oblicima koji su predstavljali dio importa. Također se pojava i širenje ove vrste keramike povezuje i sa razvojem važnih i imućnih obitelji u Savoni.¹¹³ Oblici koji se povezuju s ovom vrstom keramikom jesu *bacini*, zdjele (*scodelle*) te tanjuri (*piatti*), posude otvorenog oblika.¹¹⁴ Morfološki se zapravo radi o nastavku upotrebe oblika koji su bili svojstveni u 13. stoljeću.¹¹⁵ Upotreba ove vrste keramike prestaje u 15. stoljeću.¹¹⁶

110 Benente, 2010., str. 53 – 67

111 Gardini, Mannoni, 1991., str. 98

112 Whitehouse, 1980., str. 72 - 81

113 Gardini, 1993., str. 47 – 74

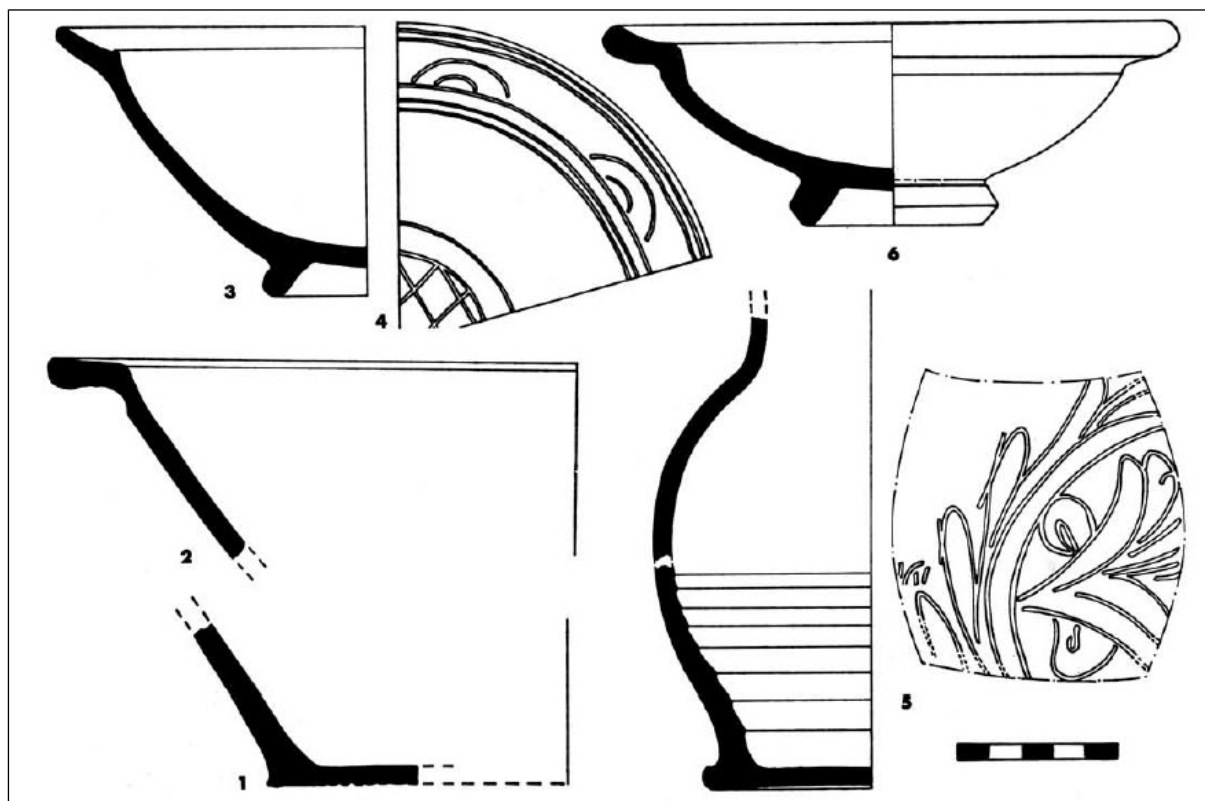
114 Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 113 – 117

115 Benente, 2010., str. 56 – 67

116 Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 113 – 117

Na lokalitetu Priamar u Savoni otkriveno je mnoštvo arhajske grafite za koju se smatra da je nastala kao rezultat lokalne proizvodnje. U 13. stoljeću tako 80% stolne keramike u Savoni čini ovaj lokalni proizvod.

Iskopavanje na lokalitetu Palazzo Ducale u Genovi dalo je sliku importa u Genovi te je na temelju ovog iskopavanja bilo moguće definirati kako pojavi arhajske grafite prethodi *Zeuxippus ware*, keramika bizantskog porijekla.¹¹⁷

Slika 8 Lokalna proizvodnja keramike u Liguriji; 1 - 2 Zelena keramika s caklinom, 3 - 4 Arhajska grafita, 5 Polikromna grafita s prostora doline rijeke Po, 6 Monokromna grafita (iz: Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980.)

Na ovim se prostorima javljaju također polikromna grafita (datacija u 16. stoljeće zbog pronalaska u kontekstu sa ligurskom majolikom), čija se proizvodnja smješta u dolinu rijeke Po, te monokromna grafita (datacija u 15. i 16. stoljeće) koja se često javlja u kontekstu sa arhajskom majolikom.¹¹⁸

Osim grafite, kao lokalna proizvodnja prepoznata je i majolika, koja se javlja između 13. i 15. stoljeća, te je podijeljena u dvije glavne podskupine. Arhajska majolika koja je uglavnom dekorirana smeđom i zelenom bojom smješta se uglavnom na prostore sjeverne i srednje Italije, dok se protomajolika, ukrašena različitim bojama uglavnom smješta na prostore

¹¹⁷ Gardini, 1993., str. 47 – 74

¹¹⁸ Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 113 – 117

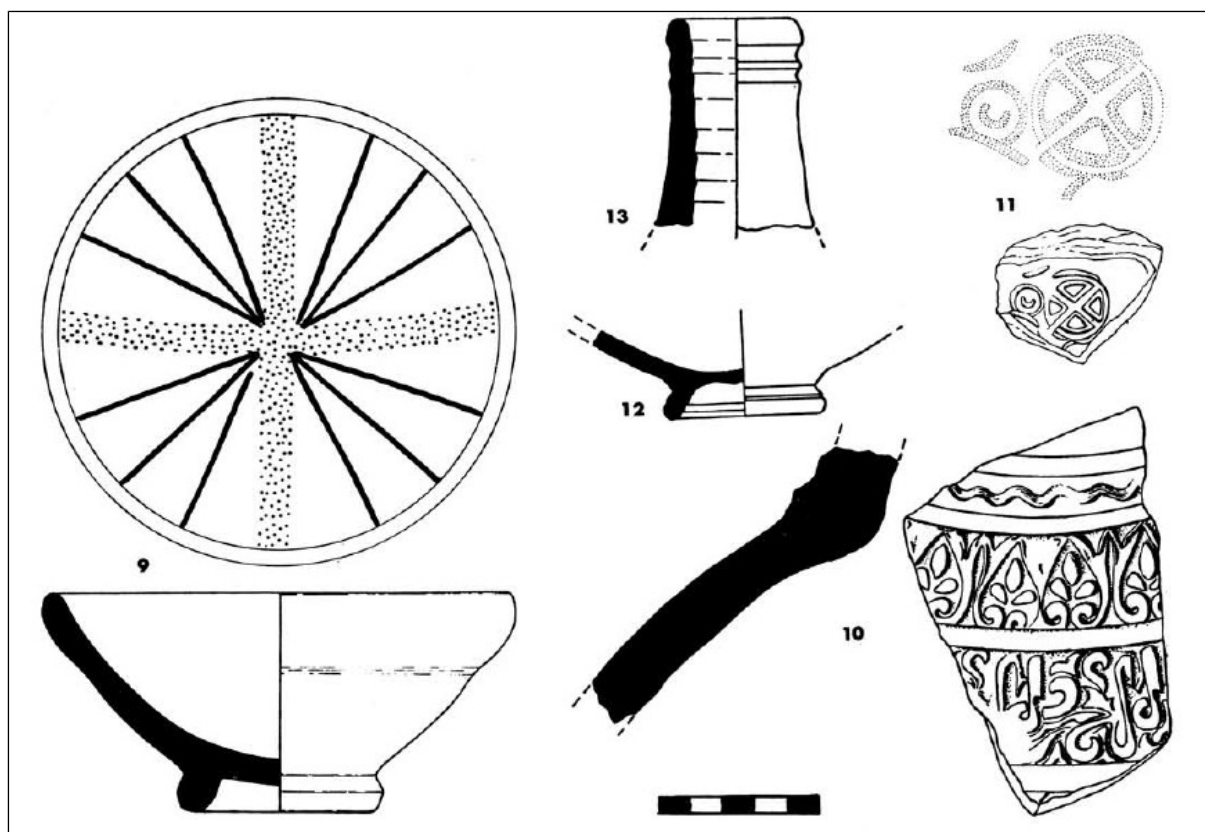
Sicilije i južne Italije te je u upotrebi od početka 13. stoljeća. Unutar ove dvije skupine postoje i podskupine.¹¹⁹ Ta se protomajolika još naziva i ligurskom protomajolikom, te je dobro dokumentirana. Nalazišta na kojima je pronađena raspoređena su po cijeloj Liguriji. To su Genova (Torre degli Embriaci, Palazzo Ducale), Savona (Contrada di S. Domenico), Finalborgo, Andora te mjesto Varazze, gdje su pronađeni *bacini* lokalne proizvodnje na crkvi S. Ambrogio. Nije još određeno točno mjesto nastajanja ovih proizvoda, ali sigurno je da su oni nastali kao radionički proizvod nekog od gradova u Liguriji. Najveći broj nalaza ovog tipa keramike pronađen je u kontekstima koji se datiraju u razdoblje 13. stoljeća, te je vrlo različita od primjerice, tirenske arhajske grafite. To je primjetno kako po oblicima, tako i prema kemijskom sastavu cakline i engobe. Ova keramika pronađena je uglavnom na prostoru koji okružuje Tirensko more, u Liguriji, Toskani, Provansi i Sardiniji, a nedostaje nalaza izvan toga prostora.¹²⁰

U 14. je stoljeću nastala radionica na istočnoj ligurskoj obali, koja djeluje pod jakim utjecajem španjolskih importa. Izradu keramike ovdje uglavnom preuzimaju islamski lončari koji s brodovima dolaze i zadržavaju se u ovim krajevima. Zbog te egzotične dekoracije, koja se povezuje sa muslimanskim svijetom, predmeti dobivaju na vrijednosti. Javljaju se različiti oblici.¹²¹

119 Whitehouse, 1980., str. 72 - 81

120 Benente, 2010., str. 56 – 67

121 Garcia Porras, Fabregas Garcia, 2004., str. 25 – 34

Slika 9 Lokalna keramika: 9 Arhajska majolika iz Ligurije/Pise; Import: 10 - 11 Islamske *giare*, 12 - 13 zelena *invetriata* (iz: Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980.)

Arhajska majolika u kasnom je srednjem vijeku najzastupljenija vrsta keramike u Liguriji. Također daje najznačajnije kronološke podatke. Javljaju se razni oblici; vrčevi (*boccali*), zdjele i zdjelice (*scodelle*, *ciotole*), *bacini* i tanjuri (*piatti*). Pojam *maiolica arcaica* koristi se zbog toga što je već ustaljen u arheološkom leksiku talijanskog prostora, ali razlikuju se produkcija koja spada u prostor Ligurije i doline rijeke Po u odnosu na keramiku koja se stvarala u Savoni. Međutim, sličnosti su značajne te se stoga ova keramika ne razdvaja u dvije skupine. Širi se Ligurijom u 14. i 15. stoljeću, te sigurno postoji do u 16. stoljeće; podatak potvrđen iskopavanjima na lokalitetu San Vincenzo u Genovi.¹²²

Talijanska majolika javlja se u Toskani u 13. stoljeću, te svoju veliku proizvodnju dostiže u 14. stoljeću.¹²³

Keramika se u Liguriju sve više počinje uvoziti iz prostora Pise od druge polovice 13. stoljeća. Uz predmete koji se uvoze sa tog prostora pritječu i keramički importi iz ostatka središnje Italije, primjerice iz Umbrije (*maiolica arcaica*). U 14. stoljeću, s opadanjem

¹²² Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 113 – 117

¹²³ Benente, 2010., str. 56 – 67

produkcije arhajske grafite iz Savone (*graffita arcaica savonese*), počinje se sve više uvoziti arhajsku majoliku iz Pise (*maiolica arcaica pisana*).

U Pisi se krajem 14. stoljeća prestaje proizvoditi arhajska majolika (*maiolica arcaica*), te se s prestankom te proizvodnje u Liguriji počinje proizvoditi lokalna keramika koja je niže kvalitete i vrlo trošna. Ovakva proizvodnja trajati će tijekom čitavog 15. stoljeća. S druge strane se na ostalim prostorima Italije, kao što se recimo može vidjeti na primjeru Toskane, javljaju proizvodi koji se odlikuju boljom kvalitetom. U ovo vrijeme se kao stolna keramika uvelike koristi španjolsko – maorska keramika iz uvoza (*ispano – moresca*, 13. – 15. stoljeće), koja je bila izrazito visoke kvalitete.¹²⁴ S obzirom da se ovaj tip keramike dalje nastavlja razvijati, nakon nekog će se vremena javiti nova tipologija keramike koja se naziva *italo – moresca*. Time keramika koja je originalno bila uvožena iz zapadnih islamskih krajeva dobiva talijansku alternativu od sredine 15. stoljeća.¹²⁵

124 Berti, Cappelli, Frankovich, 1984., str. 483 – 510

125 Benente, 2010., str. 56 – 67

7.2. Import keramike s prostora istočnog Sredozemlja

Čini se da je import keramika za svakodnevnu upotrebu iz bizantskih krajeva i ukras (*bacini*) počeo tek tijekom 11. stoljeća te se povezuje za one prostore gdje su postojale luke koje su imale veze s orijentom, a pojačava se od 12. do 14. stoljeća. Bizantska grafitna keramika uvozila se primjerice na zapadne dijelove jadranske obale. Čini se da se na ovim prostorima, za razliku od situacije na Balkanskom poluotoku, grafitna keramika bizantskog porijekla nije dalje širila na prostore zaleđa, već je ostajala uglavnom u centrima do kojih je dolazila iz bizantskih krajeva.¹²⁶

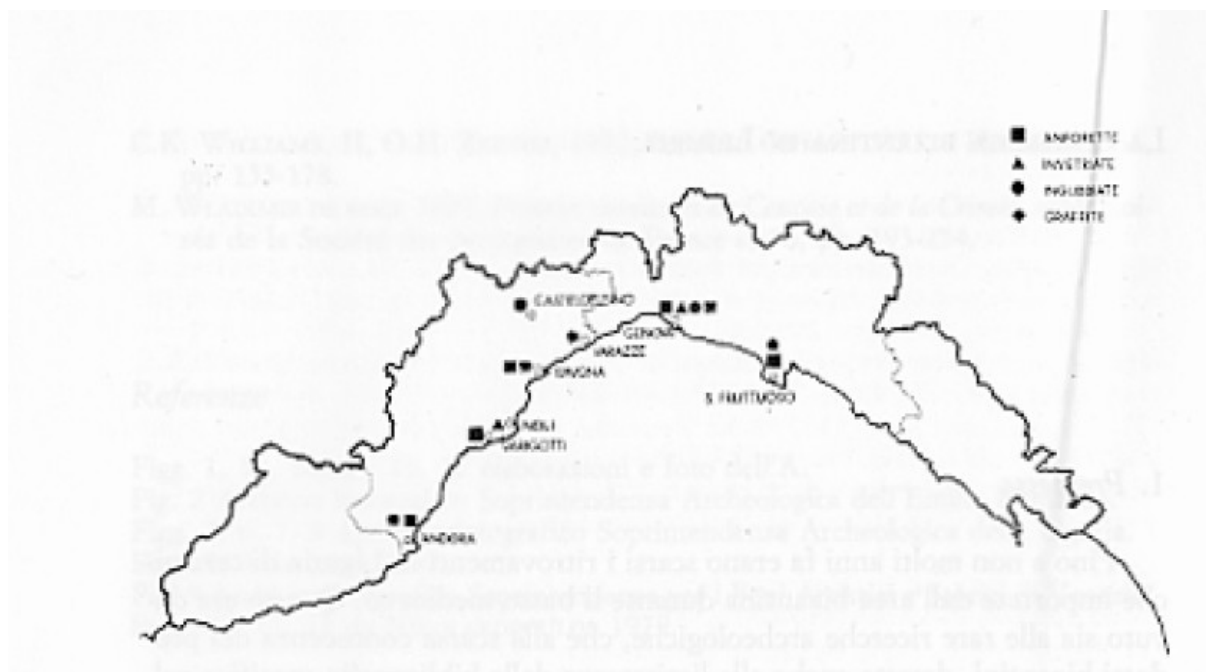
U Liguriji se (posebice tijekom 12. stoljeća) javlja uvoz keramika iz bizantskog svijeta. Ipak, uvoz s tih prostora nije bio u onoj mjeri u kojoj je to vidljivo na prostoru Jadrana i Venecije. U Liguriji se javljaju četiri vrste posuda koje su se uvozile iz Bizanta. To su posude za prijevoz (amfore), koje se javljaju gotovo u svim naseljima u kojima ima nalaza bizantskog porijekla. Radi se najčešće o amforama s kanalićima (*anfore scanalate*) koje imaju ovalno tijelo, okruglo dno, cilindričan vrat i ručku elipsoidnog presjeka. Javljaju se od 11. stoljeća, te se učestalo nalaze u arheološkim slojevima sve do 13. stoljeća, posebice u urbanim kontekstima. Zatim slijede posude koje se mogu svrstati pod stolnu keramiku: keramika s caklinom (*invetriata*), keramika s engobom (*ingubbiata*) i grafitna keramika; ove tri skupine keramike javljaju se uglavnom na onim prostorima koji su vezani za plemenite obitelji i važne crkvene redove. Uglavnom se javljaju otvoreni oblici poput tanjura (*piatti*) te raznih zdjela (*scodelle*, rijede *ciotole*). Prevladavaju uglavnom monokromna keramika s caklinom i monokromna keramika s engobom u odnosu na grafitnu keramiku.

Lokaliteti na kojima su pronađeni nalaze se u nekoliko ligurskih gradova. To su Andora, Varigotti, Noli, Castel Delfino i Varazze, koji spadaju pod pokrajinu Savona te grad Genova.

127

126 Milella, 1989., str. 534 – 557

127 Gardini, 1993., str. 47 – 74

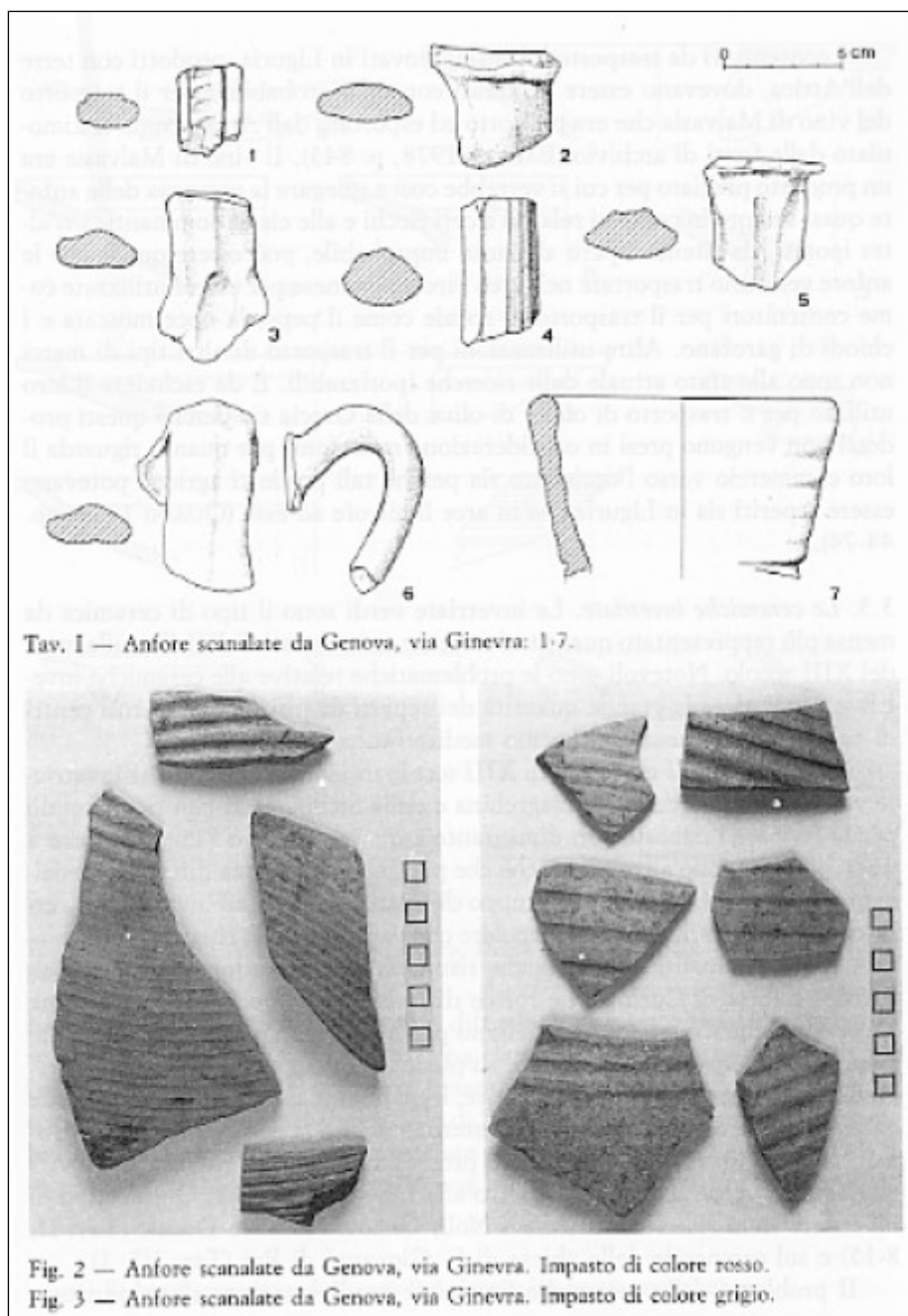

Slika 10 Karta Ligurije sa lokalitetima na kojima je pronađena bizantska keramika (iz: Gardini, 1993.)

U Genovi je pronađena najveća količina bizantske keramike. Uglavnom se radi o stolnoj keramici koja potječe iz plemićkih i crkvenih središta. Tako je primjerice iz iskopavanja na lokalitetu Castello di Molassana, pronađeno nekoliko amfora s kanalićima (*anfore scanalate*) koje pripadaju bizantskoj proizvodnji. Također sa iskopavanja episkopalnog kompleksa Domuscultae poteklo nekoliko nalaza prvih keramika s engobom na ovom prostoru. Mannoni ih u svojoj klasifikaciji definira kao svijetlu keramiku s engobom (*ingubbiata chiara iniziale*). U otpadnoj jami jednoj od najznačajnijih obitelji s ovih prostora, obitelji Fieschi, potječe također nekoliko primjeraka *anfore scanalate*.

Na lokalitetu San Fruttuoso di Camogli, također u blizini Genove, pronađena je keramika koja predstavlja najraniji import ove vrste u Liguriji. S obzirom da su amfore s kanalićima i crvenom smjesom pronađene ugrađene u južni zid, moguće ih je datirati gradnjom ovog zdanja koja se smješta u razdoblje 10. i početka 11. stoljeća.¹²⁸

128 Gardini, 1993., str. 47 - 74

Slika 11 Primjeri amfora s kanalićima (*anfore scanalate*) iz Genove (iz: Gardini, 1993.)

Keramika s caklinom (*invetriata*), posebice se to odnosi na onu sa zelenom caklinom, predstavlja najzastupljeniju stolnu keramiku u 12. do sredine 13. stoljeća. Zelena *invetriata* mogla je biti dopremljena sa različitih prostora. Tako neki od nalaza ukazuju na porijeklo sa prostora Magreba u Sicilije, dok je iz analiza vidljivo da su neke druge napravljene od atičke ili korintske zemlje te su vjerojatno potjecali sa tih prostora. U odnosu na islamsku zelenu *invetriaturu* ove spomenute posude razlikuju se prema obliku; u islamskim primjercima prisutne su zdjelice na prstenastoj nozi, dok u bizantskim primjerima takvih oblika nema.

Invetriate smeđe boje česte su u 12. stoljeću u Genovi (S. Silvestro, Palazzo Ducale), te mogu potjecati kako iz islamskog, tako i iz bizantskog svijeta. Nadalje, zdjele (*ciotole*, *scodelle*) s tamnijom i gušćom smeđom caklinom potječu, smatra se, sa prostora Grčke.¹²⁹

Keramika s engobom (*ingubbiata*) u stolnoj keramici je jedna od prvih koje se u Liguriju uvoze iz Bizanta. Mannoni je u svojoj tipologiji definirao nekoliko tipova koji spadaju pod ovu keramiku. To su primjerice tipovi 45 (*ingubbiata chiara iniziale*), tip 46 (*ingubbiata chiara normale*), te tip 46a (*ingubbiata bianca*).¹³⁰

Tip 45, odnosno svijetla keramika s engobom donosi jedan nalaz koji se može datirati čak u 10. stoljeće na prostoru Lazija. Dalje se smatra među prvim cijenjenim proizvodima koji dolaze sa bizantskih prostora. Nalaze se u slojevima koji prethode proizvodima koji se smatraju islamske proizvodnje, te se najčešće oblikovno javljaju zdjele (*scodelle*, *ciotole*). Analizama smjese je dokazan podatak da ova keramika dolazi sa prostora Grčke odnosno posebice s atičkog prostora.

Što se tiče monokromne keramike s engobom, ona se javlja uglavnom kao uvoz s bizantskih prostora (konkretno ponovno Atika) paralelno s uvozom islamskih keramika tijekom 12. stoljeća. Uvoz ove keramike s vremenom počinje opadati te se povezuje sa jačanjem lokalne proizvodnje, odnosno arhajskom grafitom i monokromnim tipovima koji se proizvode u istim radionicama. Primjetno je da tijekom 12. stoljeća engoba prevladava nad grafitnom keramikom, dok od 13. stoljeća, kada se počinje proizvoditi i lokalna, grafitna keramika počinje prevladavati nad engobiranom keramikom. Ta tvrdnja potvrđena je i iskopavanjima na lokalitetu Castel Delfino.

Tipični bizantski primjerci koji su oslikani mrljama (*a chiazze*) pronađeni su na brojnim nalazištima u Genovi, kao na primjer na nalazištu Palazzo Ducale, zatim San Silvestro, San Giovanni di Pre'.

Jedini primjer *slip painted ware* pronađen u Liguriji pronađen je na nalazištu Palazzo Ducale u Genovi, a vrlo je proširen u istočnom sredozemlju.

Posljednji primjerci keramike s engobom na ovim prostorima datiraju se u 12. i početak 13. stoljeća.

¹²⁹ Gardini, 1993., str. 47 – 74

¹³⁰ Mannoni, 1975., str. 62 – 64

Nalazi koji se ubrajaju pod grafitnu keramiku (*ceramica graffita*) su najpoznatija i najbolje zastupljena keramika koja potječe sa bizantskih prostora. Najrašireniji tip je *zeuxippus ware*. Ukrasni motivi koji se javljaju su koncentrične kružnice i trokuti te različite geometrijske kombinacije. Kombinacije motiva sa *zeuxippus ware* smještaju se u razdoblje 12. stoljeća i smatra se da se pojavljuju prije pojave arrhajske grafite iz Savone.¹³¹

Za bizantski uvoz dekorativnih posuda koje su se aplicirale na pročelja crkava i zvonike (*bacini*) centre predstavljaju Venezia i Genova, odnosno Ligurija. Na tim se lokalitetima datacije ovakvih uvoznih produkata uglavnom datiraju u razdoblje od 12. do početka 13. stoljeća.

Nalazi ovakve vrste značajni su na dva mjesta u Liguriji. To je crkva San Ambrogio Vecchio u gradu Varazze, gdje se javlja bizantska keramika uz keramike iz Tunisa, istočnih islamskih prostora i protomajolike iz Puglie. Grafitna koja je ovdje pronađena je bizantskog porijekla te se definira kao *Zeuxippus Ware Class II*. U ovom je slučaju riječ o keramici iz 12. stoljeća. Nadalje, u Genovi je na zvoniku uz crkvu San Giovanni di Pre pronađeno bizantske keramike, i to se odnosi na primjerke s engobom. Također se i ovdje u jednom slučaju radi o *Zeuxippus Ware*.¹³²

Od druge polovice 13. stoljeća, import sa prostora Bizanta još uvijek postoji te predstavlja import koji je povezan sa amforama za vino i predmetima za osobnu upotrebu, nakon čega uglavnom slijedi trgovina turskim majolikama.

Dva nalaza iz 14. i 15. stoljeća ne ulaze u lokalnu proizvodnju¹³³, već se smatra da je to bizantski import. To su nalazi pronađeni na lokalitetu Priamar u Savoni i s lokaliteta dvorca u Andori. Ovi se nalazi vežu za čitav istočni sredozemni i balkanski prostor.

Iako se od 13. stoljeća javljaju lokalne radionice, te se većina nalaza veže uglavnom za njih, nalazi koji se definiraju kao bizantski import javljaju se i u 14. i 15. stoljeću. Tu se vjerojatnije radi o osobnim inventarima jer se radi o pojedinačnim primjerima a ne o većim skupinama objekata. Takvi nalazi međutim znače da su unatoč povremenim ekonomskim problemima trgovačke veze Savone s Istokom još uvijek bile značajne.¹³⁴

131 Gardini, 1993., str. 47 – 74

132 Berti, 1993., str. 160 – 199

133 Mannoni, 1975., str. 80 – 97

134 Gardini, 1993., str. 47 – 74

Bitno je spomenuti još nekoliko tipova keramike koji se javljaju kao proizvod importa sa prostora istočnog Mediterana.

Keramika koja potječe sa prostora Mezopotamije i datira se u razdoblje od 12. do 14. stoljeća prema nekim autorima¹³⁵, dok ju drugi smještaju u nešto kraći raspon od 12. do prve polovice 13. stoljeća¹³⁶ u Italiji naziva se *Raqqa ware*.

Radi se o vrsti keramike s caklinom koja ima naslikanu dekoraciju pod caklinom. Nalaz pronađen na lokalitetu S. Stefano di Millesimo u pokrajini Savona uzidan je u pročelje te kao takav poprima tipologiju keramike *bacino*. Sličan takav nalaz javlja se i na iskopavanjima u gradu Andora, i to u obliku pojedinačnog fragmenta, te se datira u razdoblje 12. i 13. stoljeća.

137

Slika 12 Posuda ugrađena u zid crkve S. Stefano di Millesimo koja odgovara tipu *Raqqa ware* (iz: Benente, 2010.)

Skupina keramike koja ima oslikane motive pod caklinom koji su često razrađeni, poput onog u Savoni, koji na sebi ima razrađene florealne motive crne boje pod caklinom plave boje, prepoznaje se po silikatnoj smjesi (*impasto siliceo*), koja je oslikana pod caklinom koja je obojena, najčešće u tirkiznu boju.¹³⁸

Smjesa se tvori od kvarca i mljevenog stakla, te je po tome prepoznatljiva kao keramika orijentalne islamske proizvodnje i smješta se uglavnom na prostore Sirije i Egipta.¹³⁹ Treba naglasiti kako se ovdje radi o rijetkom importu te da primjerak iz Savone predstavlja vrijedan primjerak koji govori o importu ovog materijala na prostore Ligurije. Također se malobrojni nalazi ovog tipa javljaju i na prostoru grada Pise u Toskani. Ovaj tip keramike svjedoči

135 Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 117 – 122

136 Tonghini, 2000., 428 – 436

137 Benente, 2010., str. 58

138 Tonghini, 2000., str. 428 – 436

139 Gelichi, Cadamuro, Cianciosi, 2018., str. 87

trenutku otvaranja ligurske trgovine prema prostorima Bliskog Istoka. Iz prostora s kojih potječe i ova vrsta keramike, Sirije ali i Palestine, vjerojatno su pritjecali najcjenjeniji predmeti i keramičke posude.¹⁴⁰

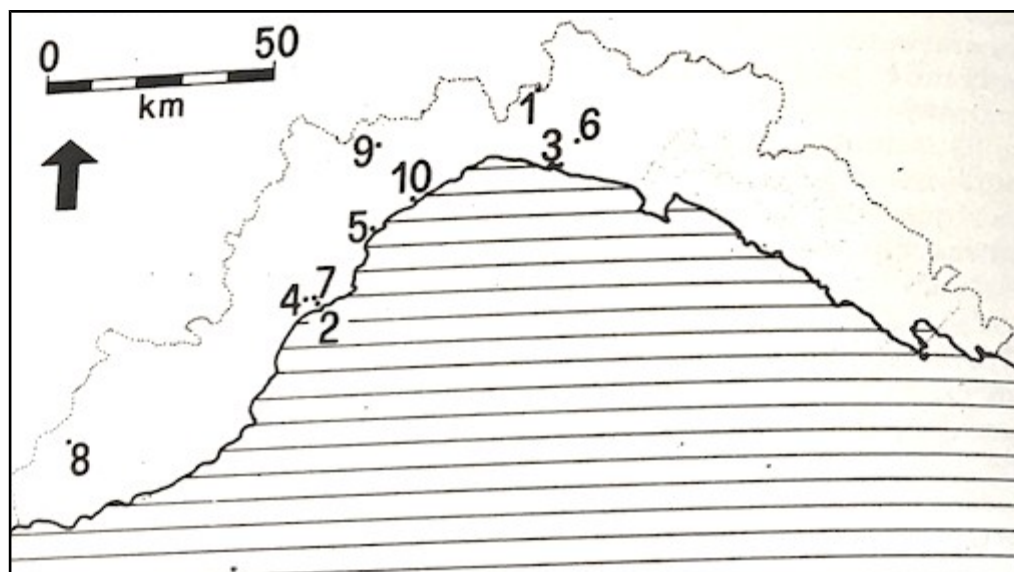
140 Roascio, 2018., str. 62

7.3. Import keramike s prostora zapadnog Sredozemlja

Keramika za koju se smatra da potječe s područja Magreba javlja se već od 11. i 12. stoljeća, što dokazuje rani početak uvoza keramike.¹⁴¹

Crkva iz 12. stoljeća u gradu Noli, San Paragorio, na sebi ima primjerke keramike za koje se smatra da potječe s arapskih prostora. Predloženi su prostori koji spadaju pod Magreb, odnosno Sicilija, Španjolska i sjeverozapadna Afrika.¹⁴²

Keramika tipična za islamske prostore sjeverozapadne Afrike u jednoj od Mannonijevih podjela jesu islamske *giare* od pročišćene gline. Ovaj podatak potvrdile su mineraloške analize. Jedan takav primjerak pronađen je na lokalitetu Via Ginevra u Genovi.¹⁴³ Islamske *giare*, koje mogu na sebi imati caklinu (*invetriate*) ili biti bez premaza, javljaju se samo na nalazištima u Genovi. Od ukrasnih motiva na ovim se posudama javljaju uglavnom geometrijski motivi koji su utisnuti kotačićem (*impresse a rotella*).¹⁴⁴

Slika 13 Karta sa nalazima španjolske keramike u Liguriji; 1 - Bocchetta, 2 - Finalborgo, 3 - Genova, 4 - Gorra, 5 - Legino, 6 - Molassana, 7 - Perti, 8 - Pigna, 9 - Sassello, 10 - Varazze (iz: Blake, 1972.)

Prvi dokazi uvoza Španjolske keramike na ove prostore potječu iz sredine 12. stoljeća. Jedna od bogatih obitelji iz Genove iz tog vremena spominje keramiku za koju se smatra da je bila uvezena sa Iberskog poluotoka. Prvi se nalazi vežu uz *almohade* i nasridsku keramiku.¹⁴⁵

¹⁴¹ Whitehouse, 1980., str. 72

¹⁴² Blake, 1982., str. 277

¹⁴³ Mannoni, 1968., str. 4 – 27

¹⁴⁴ Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 117 – 122

¹⁴⁵ Garcia Porras, Fabregas Garcia, 2004., str. 25 – 34

Tipologija keramike koja se uvozila u Liguriju imala je uglavnom dekorativnu funkciju i visoke je kvalitete. Iz istraživanja je vidljivo kako keramike za svakodnevnu upotrebu sa prostora Španjolske nisu bile tražene na ovim prostorima.

Prvi puta se keramika sa Iberskog poluotoka na ovim prostorima javlja u 12. stoljeću, i to dokazuje zelena keramika s caklinom koja se javlja u trenutku kada upotreba olovne cakline još nije bila usavršena na ovim prostorima. Dio ove keramike mogla je biti uvezena sa prostora Sicilije, no sigurno je da većinski potječe sa zapadnog islamskog prostora, odnosno *al-Andaluza* i Magreba. Javljaju se velike posude za prijevoz robe, *giare*.¹⁴⁶ Oblici koji se također javljaju u tipologiji zelene *invetriate* jesu amfore, koje se datiraju uglavnom u razdoblje 11. do 13. stoljeća, te zdjele (*scodelle*), koje se datiraju u razdoblje 12. i 13. stoljeća i zdjele (*scodelle*) s prstenastom stopom 13. stoljeća.¹⁴⁷

Tehnološka saznanja trebala su biti vrlo visoka kako bi majstori bili u stanju izraditi keramike koje su se ponekad morale peći i tri puta, kao što je to primjer kod keramike *lustro metallico*.

148

Dakle keramika koja je sa prostora Španjolske, odnosno Iberskog poluotoka dolazila na prostore Italije uglavnom je ona najcjenjenija. Uglavnom se radi o keramici s caklinom (*invetriate*) ili keramici s majoličkim premazom (*smaltate*). Takve su keramike ukrašene elegantnim motivima te postaju popularne na ovim prostorima zbog toga što ih se smatralo egzotičnima. Cilj trgovaca koji dovoze ovakve primjerke na ove prostore uglavnom je bilo zadovoljavanje potražnje koja je potjecala od različitih društvenih klasa, uglavnom u urbanim središtima. U uvozu i konzumaciji ovih proizvoda koji potječu sa prostora zapadnog Sredozemlja ključnu ulogu igra zapadna Ligurija. To znači da je na istočnom dijelu Ligurije znatno manja količina nalaza ove vrste.

U zapadnom dijelu Ligurije posebice se koncentriraju nalazi keramičkih dekoracija na crkvenim zdanjima, odnosno *bacini*. Oni se u Italiji javljaju najranije od 11. stoljeća te se nastavljaju pojavljivati sve do modernog doba. Koncentracija ovih nalaza pojačava se posebice na granicama teritorija između Genove i Savone. Ovi predmeti su rezultat kako lokalne proizvodnje, tako i uvoza, s time da se smatra da je oko 26% nalaza ovakvog tipa rezultat importa sa Iberskog poluotoka. U 14. i 15. stoljeću ih je najviše, a na prostoru Ligurije ih nema prije 12. stoljeća, za razliku od ostatka talijanskih prostora na kojima se javlja ova pojava, gdje se oni javljaju već znatno ranije. Tako su jedina dva koji su dosad

146 Garcia Porras, 2008., str. 223 – 228

147 Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 117 – 122

148 Garcia Porras, 2008., str. 223 – 228

poznati iz 12./13. stoljeća jesu jedan sa crkve Sant'Ambrogio Vecchio u gradu Varazze u pokrajini Savone, te *bacino* sa Santa Margherita, Capo Noli (pokrajina Savone). Uz pomoć mineraloških analiza proizvodnja ovih nalaza smještena je na prostor između Valencije i Granade.¹⁴⁹ Na crkvi San Ambrogio u ligurskom gradu Alassio pronađena je keramika koja po svom porijeklu spada pod španjolski uvoz i datira se u razdoblje između 1330. i 1425. godine uz pomoć drugih arhitektonskih konteksta na prostoru Italije. Spada u tip Pula.¹⁵⁰

Keramika s majoličkim premazom koja spada u lustro keramiku također je bila jedan od proizvoda koji se uvezio sa prostora zapadnog Sredozemlja. „Tehnika ukrašavanja posuda metalnim lustro premazom potječe iz 9. stoljeća i porijeklom je sa Srednjeg istoka. U to vrijeme, za trajanja abasidskog kalifata, počinju je izrađivati irački lončari kao zamjenu za upotrebu skupocjenih predmeta od plemenitih metala jer je Kuran zabranjivao njihovo svakodnevno korištenje. Lustro predstavlja metalni premaz nanošen nakon neprozirne + glazure i boje, a sastojao se od malih koloidnih čestica zlata, srebra i bakra. Istovremeno, postoji i manje složena vrsta lustra proizvedena od pigmenata koji su sadržavali soli zlata i platine. Lustro keramika dopijeva do Španjolske, tj. Andaluzije, teritorija koji je od 711. do 1492. godine bio dijelom arapsko-islamskog kalifata najprije kao uvozni proizvod iz istočnih keramičkih središta poput Bagdada, Basre ili Kufe. Točan početak produkcije lustro keramike na Pirinejskom poluotoku se ne zna, no u pojedinim se dokumentima kao proizvođačko središte, 1066. godine, spominje Toledo.”¹⁵¹

Primjer takve keramike javlja se na nalazima s lokaliteta Loggia del Priamar u Savoni, te se datiraju u 12. i početak 13. stoljeća, te na još jednom primjeru u Genovi iz 13. i 14. stoljeća. Ovakvi se nalazi vežu uz prostore i razdoblje Nasridske vladavine.¹⁵²

Sa prostora zapadnog Mediterana potječe nekoliko tipologija keramike koje se javljaju kao sporadični i rijetki nalazi.

Takva je primjerice keramika koja se naziva *cuerda seca* (koja se datira u razdoblje od 11. do 13. stoljeća i smješta na prostor Malage¹⁵³, pronađena na iskopavanju Santa Maria delle Grazie la Nuova u Genovi), *reposedero* (baza za *tinaje* koja ima oblik pijetlove noge,

149 Garcia Porras, 2008., str. 223 – 228

150 Blake, 1982., str. 280

151 Milošević, Topić, 2012., str. 149 – 178

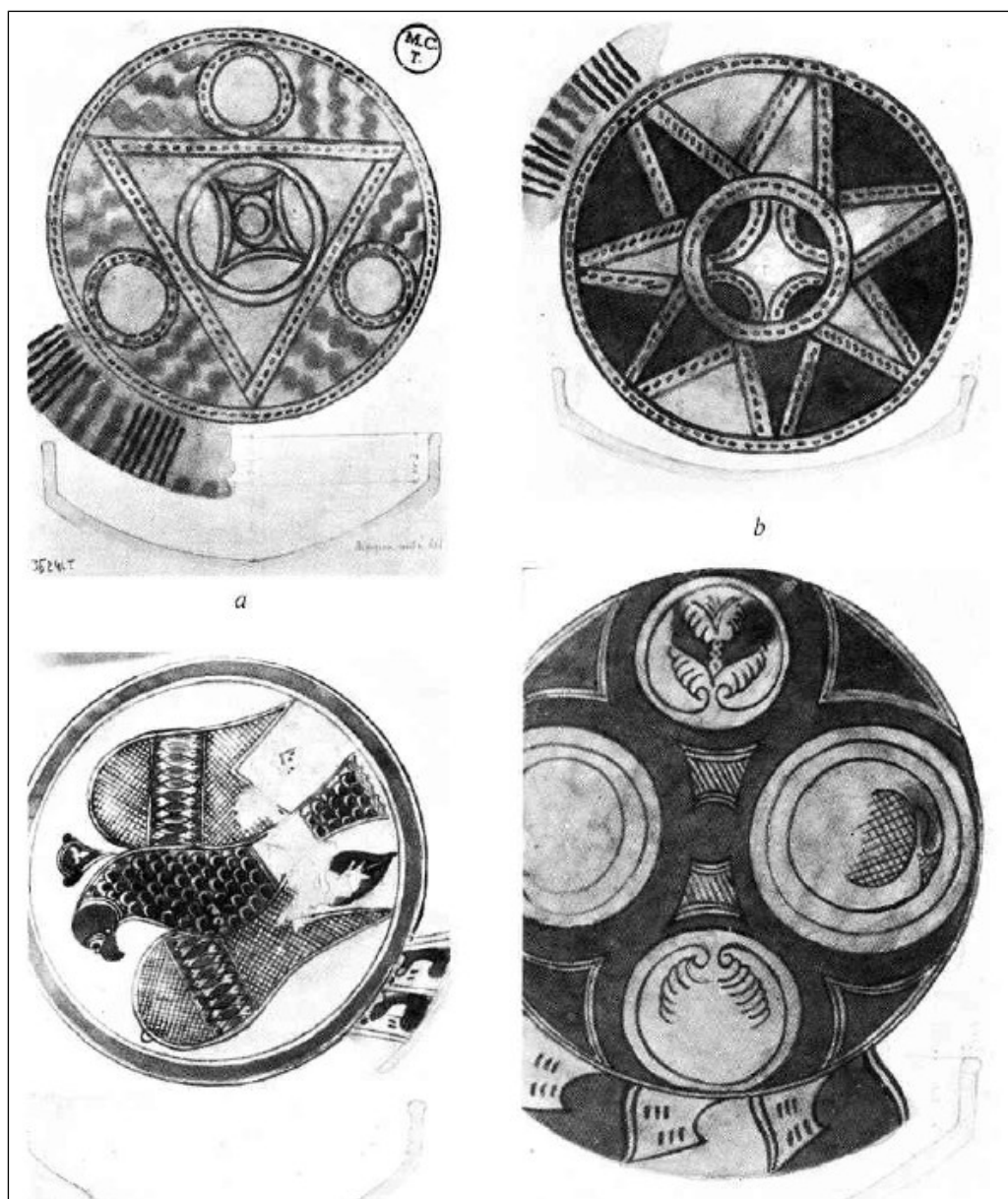
152 Garcia Porras, Fabregas Garcia, 2004., str. 25 – 34

153 Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980., str. 117 – 122

pronađen na nalazištu u Andori i potječe iz 12. stoljeća, te dokazuje postojanje keramike proizvedene u Tunisu ili na Siciliji), keramika sa žutim dnom odnosno *a fondo giallo* (tal.) ili (fra.) *a fond jaune* (vrsta invetriate zelene i smeđe boje, koja se datira u razdoblje prijelaza sa 10. na 11. stoljeće i pronađena je na lokalitetu San Bernardo u Genovi i Priamar u Savoni, te također dokazuje uvoz sa prostora Tunisa i Sicilije).

Nadalje, spominje se još keramike s prostora Tunisa koju je neophodno spomenuti. Radi se o keramici koja je svojstvena po ukrasu s kobaltom i manganom (*a cobalto e manganese*), te spada u skupinu keramika s majoličkim premazom (*smaltate*) i datira se u razdoblje posljednje četvrtine 12. i početka 13. stoljeća; u ovom je razdoblju primjetno sve češće uvoženje keramike iz Tunisa. Te su keramike, ukrašene na ovaj poseban način, jedne od prvih koje se upotrebljavaju kao cjeloviti servis za jelo ne samo u privilegiranom sloju, već i od strane građanstva.¹⁵⁴

154 Benente, 2010., str. 53 – 67

Slika 14 Keramika (bacinii) sa crkve San Paragiorgio, Noli (iz: Blake, 1982)

Međutim, treba napomenuti da se i lokalna proizvodnja sve više razvija, te ona oponaša uzore koji su predstavljeni importom. Zbog toga sam import s vremenom jenjava.

Što se tiče uvoznih keramika, one se uglavnom razlikuju ovisno o određenim prostorima s kojih potječu, te se to najčešće raspoznaje gledajući dekoraciju. Tako se smatra da potječu s valencijanskog prostora, te se prema dekoraciji razlikuju tip Pula (Sant'Ambrogio Nuovo, Varazze; Sant'Ambrogio, Alassio; San Tommaso, Pigna), te klasična odnosno zrela valencijanska proizvodnja koja se uglavnom datira u razdoblje 15. stoljeća. Tip Pula svoj vrhunac dostiže u drugoj četvrtini 14. stoljeća.¹⁵⁵

155 Garcia Porras, Fabregas Garcia, 2004., str. 25 – 34

Ovdje se javlja asimilacija dekorativnih islamskih motiva, a u Liguriji su pronađeni 6 primjeraka (Torre di San Biagio, Finalborgo; San Eusebio, Perti; San Bartolomeo, Gorra). U ovoj spomenutoj tipologiji, samo četiri nalaza potječe sa prostora al-Andaluza (S. Ambrogio, Alassio; dva iz S. Ambrogio Nuovo, Varazze).¹⁵⁶

„Islam, a religious movement born on the Arabian Peninsula, spread to other geographical regions after the Hijra (622), when its founder, Muhammad, migrated from Mecca to Medina. In a short time Muhammad's successors conquered a vast territory stretching from central Asia to the Atlantic. In the Mediterranean, they occupied North Africa and reached the Iberian Peninsula in 711, sweeping up and over the Pyrenees to Poitiers, where their advance was finally halted by the Franks in 732.

Al-Andalus was how the Muslims referred to the Iberian territory under their control, whose borders shifted repeatedly in the following centuries until the end of Muslim rule on the peninsula in 1492.“¹⁵⁷

Primjerak iz Alassia je tanjur koji je prekriven tirkizno zelenom caklinom, te se njegovo porijeklo može smjestiti u zapadne islamske zemlje. Nadalje, javlja se primjer velikog tanjura sa tamno crvenim tijelom, ukrašen sa neprozirnim bijelim premazom sa fitomorfnom dekoracijom i geometrijskim motivima te primjerci (dva komada) dekorirani plavim linijama te tzv. *atariques* prepletima koji također podrazumijevaju fitomorfnu dekoraciju.

Većina ukrasnih *bacini* posuda, ukoliko su sa istočne obale Iberskog poluotoka potječe sa prostora ab-Andalusa, dok se većina s prostora Valencije definira kao tip 'Pula' i smješta u drugu polovicu 14. stoljeća.

Bacini su prisutni kako u Genovi (S. Stefano), tako i u okolnim prostorima na zapadu. Uglavnom se nalaze unutar današnje pokrajine Savona.

Što se tiče nalaza koji su proizašli sa iskopavanja, opširniji podatci mogli su biti ponuđeni samo putem morfološko – dekorativne analize. Gotovo svi se nalazi nalaze u Genovi i u blizini tog grada, uglavnom sa zapadne strane, dok s istočne strane nedostaju ovakvi nalazi. Na lokalitetu Palazzo Ducale u Genovi javljaju se prve keramike koje potječu iz najranijih srednjovjekovnih slojeva. Javljaju se keramike sa zelenom caklinom ukrašene različitim tehnikama kao što su linije od mangana (*linee in manganese*), urezivanje (*incisioni*) i utisnuta

¹⁵⁶ Garcia Porras, 2008., str. 223 – 228

¹⁵⁷ <http://www.man.es/man/exposicion/exposicion-permanente/mundo-medieval.html>

dekoracija (*imprese*).¹⁵⁸ Monokromni zeleni keramički primjerci dokazuju početke trgovinske razmjene između talijanskog i španjolskog poluotoka.¹⁵⁹ Od ovog su trenutka keramike s Iberskog poluotoka prisutne sve do kasnosrednjovjekovnih slojeva, a ranijih keramika nema niti u jednom drugom lučkom gradu u Italiji.

Što se tiče kasnog srednjeg vijeka, na području Genove je pronađeno mnoštvo keramike iberskog porijekla. Primjerice to su nalazišta sakralnog konteksta kao što su S. Maria in Castello, San Silvestro i Santa Maria in Passione; te nalazišta urbanog karaktera kao što su Via Ginevra i Vico Carita'. Općenito gledajući, više ih ima u urbanim nego u ruralnim sredinama.

U pokrajini Savona, koja se nalazi zapadno od Genove, značajna je količina španjolske/iberske keramike. Već su spomenuti *bacini* iz S. Ambrogio Nuovo u gradu Varazze i S. Ambrogio Vecchio u istom gradu. Ovdje se javlja keramika s caklinom (*invetriata*) koja je vjerojatno iz uvoza te se definira kao španjolsko – maurska keramika (*ispano – moresca*). Kompleks Priamar u potpunosti je istražen te predstavlja jedan od najvrjednijih konteksta keramike te daje jako puno podataka. Ovdje je prisutan i *terminus ante quem*, koji je definiran slojem urušavanja u stratigrafiji i datacijom 1542. godine. Ponovno se i u ovim slojevima nalazi mnoštvo keramike s iberskog poluotoka (oko 649 fragmenata), iako to obuhvaća sveukupno 0,5% sveukupne keramike koja je pronađena na tom lokalitetu (oko 13000 fragmenata). Ovdje su najstariji primjerci ponovno datirani u 13. stoljeće. Radi se o keramici *almohade*, za koju međutim nije s potpunom sigurnošću ustanovljeno da potječe s iberskog poluotoka. Ovisno o caklini koja se na njima nalazi, porijeklo može donekle varirati.¹⁶⁰

Svijetlo smeđe keramike s caklinom (boja meda) definiraju se kao španjolski import.¹⁶¹

Uz pomoć keramike s nalazišta Priamar bilo je moguće definirati dva centra proizvodnje u Španjolskoj iz kojih je uvezena keramika. Prvi je onaj koji pripada prostoru na kojem je vladala dinastija Nasrida. „Founded by Muhammad I ibn Nasr of Arjona (r. 1232 – 73), the Nasrid dynasty ruled Granada and neighboring Jaen, Almeria and Malaga in the southern Iberian Peninsula. ... The last Nasrid ruler, Muhammad XII .. was exiled to the Maghrib on

158 Garcia Porras, 2008., str. 223 – 228

159 Garcia Porras, Fabregas Garcia, 2004., str. 25 – 34

160 Garcia Porras, Fabregas Garcia, 2004., str. 25 – 34

161 Gardini, 1993., str. 47 – 74

January 2, 1492. The termination of Nasrid rule also brought to an end almost 800 years of an Islamic presence on the Iberian Peninsula.¹⁶² Nasridska, ili *ceramica nazarita*, kako se naziva na talijanskom, potječe uglavnom sa prostora Malage.¹⁶³

Do 14. stoljeća se keramika uvozi uglavnom sa prostora Nasrida, a nakon toga sa valencijanskog prostora. Javlja se istovremeni uvoz proizvoda sa oba prostora tijekom 14. stoljeća. Keramika s valencijanskog prostora uvozi se tijekom 14. i 15. stoljeća, te su dokumentirane sve tipologije karakteristične za ovu produkciju (keramika ukrašena plavom bojom (*stile malaghegno*) koja se izravno nastavlja na nasridsku keramiku do primjeraka ukrašenih stilom Pula, te brojnih zrelih primjeraka valencijanskog stila).

Na lokalitetu Priamar također se javlja još jedan keramika koja je ukrašena s plavom bojom koja ima zlatni odsjaj. Takva se keramika javlja kako unutar keramike Nasridske dinastije (*ceramica nazari*), tako i unutar keramike proizvedene na valencijanskom prostoru, *ceramica ispano – moresca*.

Za razliku od Priamara, u Savoni nije bilo moguće definirati niti jedan fragment kao valencijansku proizvodnju, pogotovo kada se radi o 14. stoljeću i zeleno – smeđoj keramici (*verde e bruno*), zbog toga što ovdje postoji lokalna proizvodnja koja je vrlo slična importu (*graffita i maiolica arcaica*). Isti je slučaj i s mjestom Finalborgo.¹⁶⁴

Sav materijal sa ovih prostora uglavnom pripada tipu *azul y dorado*, odnosno tipu *loza azul*. Osim vjerojatne lokalne proizvodnje, postoji mogućnost da smeđa i zelena keramika iz Valencije nije bila toliko egzotična, za razliku od one koja je oponašala islamsku keramiku. Klasični stil keramike iz Valencije sve je prisutniji u 14. stoljeću, kako u dokumentaciji, tako i u arheologiji. Smatra se da je u tom razdoblju također nastala radionica na istočnoj obali Ligurije koja je djelovala pod utjecajem španjolske keramike.¹⁶⁵ Na prostore Ligurije dakle u 14. stoljeću dolaze španjolske proizvodnje koje su zamijenile nasridsku keramiku koja im prethodi. Javljaju se razni oblici; „Si trovano altre richieste *ex profeso* che ci parlano di tipologie specifiche: *piatelli, scodelle, scodellini, vasselle, alberelli, bacini, piatti coperchiati o coperti, taglieri, taglini o tagliadori, gradaleti o salseroni*. “

162 https://www.metmuseum.org/toah/hd/nasr/hd_nasr.htm

163 Garcia Porras, Fabregas Garcia, 2004., str. 25 – 34

164 Garcia Porras, 2008. str. 223 – 246

165 Garcia Porras, Fabregas Garcia, 2004., str. 25 – 34

Krajem 14. stoljeća javlja se ekonomsko propadanje luke u Savoni, te se zbog toga javlja znatno opadanje u uvozu različitih vrsta keramike, između ostalog i one sa Iberskog poluotoka. Zbog toga količina keramike iz različitih razdoblja u Priamaru doživljava različite oscilacije.

Vidljivo je iz istraživanja da točka dolaska keramike sa prostora španjolskog poluotoka nije bila najveći grad, Genova, već je bilo nekoliko centara te sami nalazi ukazuju na raspršenost uvoza. U nekoliko se slučajeva uvoz ovakve keramike povezuje i sa dominikanskim svetištima.¹⁶⁶

U kasnom srednjem vijeku se u Genovi javljaju bogati nalazi, te stilistički raznovrsne keramike. Također se javljaju brojne pločice za ukrašavanje na prostoru oko Genove.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Garcia Porras, 2008. str. 223 – 246

¹⁶⁷ Garcia Porras, Fabregas Garcia, 2004., str. 25 – 34

8. Odnos i poveznice s nalazima srednjovjekovne keramike u Hrvatskoj

Na prostorima Hrvatske se tijekom srednjeg vijeka javljaju posude koje se po mnogočemu podudaraju sa keramičkim nalazima u drugim europskim krajevima. Tako se javljaju i mnogobrojne paralele iz čitavog srednjeg vijeka između Ligurije i njene obale i hrvatskih prostora. U kasnom se srednjem vijeku, primjerice, javljaju na nalazištima koja su uglavnom urbanog i priobalnog konteksta, nalazi keramika s premazima. Javljaju se keramike s engobom, keramike s caklinom i keramike s majoličkim premazom. Osnovne tri tipologije keramike s premazom prisutne su i u ovim krajevima. To dokazuje izrazitu važnost i povezanost hrvatskih luka sa ostatkom Sredozemlja.¹⁶⁸

U nastavku su spomenute tipologije keramike koje su istovjetne ligurskim i hrvatskim prostorima, bilo kao direktni uvoz iz te regije ili kao zajednički import iz drugih krajeva Mediterana.

Razdoblje između 6. i 10. stoljeća na prostoru Sredozemlja obilježeno je jakim utjecajima bizantske kulture u keramici i drugim proizvodima. To se posebice odnosi na određene skupine keramike koje se javljaju u velikim količinama.

Širenje bizantskog utjecaja i njihovih proizvoda ne ograničava se u tom smislu samo na prostore koji su bili pod direktnom kontrolom Bizanta ili marginalni dio Carstva, već i na prostore koji s njima graniče. Tako se trgovinske veze protežu sve do južne Francuske i zapadne Španjolske.

Zanimljivo je primijetiti veliku podudarnost u materijalu koja se javlja između prostora uz Tirensko more i sjevernog Jadrana. Tako se na prostoru pokrajine Veneto i Friuli, Slovenije i Istre javljaju materijali koji su po mnogočemu istovjetni onima s druge strane Apeninskog poluotoka. U Liguriji se nalazi koji su povezani s trgovinom sa Bizantom koncentriraju uglavnom na priobalne dijelove, dok se keramički import u Istri i Dalmaciji plovnim riječnim putevima širi na kontinentalne dijelove.

Takva je situacija zabilježena na vrsti keramike koja je najraširenija za razdoblje 7. stoljeća u Mediteranu. Usporede li se dva utvrđena naselja, jedan u Liguriji, a drugi u Istri; javlja se potpuno analogna afrička *sigillata* (sjevernoafričke uljanice, amfore za prijevoz). Radi se s jedne strane o kastrumu San Antonino u blizini Finalea, a s druge strane se radi o gradu Kopru

¹⁶⁸ Visković, Gusar, 2011., str. 1 – 30

(danas u Sloveniji). Uzorak se poklapa kako po oblicima, tako i po postotku određenih posuda. Javljaju se također i cilindrične amfore koje se ponovno poklapaju te se datiraju u razdoblje 6. i 7. stoljeća.

U razdoblje 6. i 7. stoljeća može se datirati i druga vrsta najčešće keramike, proizvedene na zapadnoj turskoj obali – tzv. *sigillata focese*. Iako je manje raširena u odnosu na afričku, širi se zapadnim Mediteranom, dopire čak do Španjolske, te preko Atlantskog oceana dopire čak do Irske i Engleske.

Od kraja 7. stoljeća ova ujednačenost između ligurskog i jadranskog prostora počinje opadati te njihov razvoj počinje teći u različitim smjerovima.

Problem koji se od druge polovice 7. stoljeća javlja na prostoru Ligurije je materijal koji nije moguće sa sigurnošću definirati te nedostatak dokumentacije. Nekoliko je razloga zbog kojih se javlja takva situacija. Langobardska i franačka vladavina na ovim prostorima predstavljaju za Liguriju fazu krize. Povezana je sa pomicanjem glavnih trgovačkih puteva na jadranske i balkanske prostore. Tako se gradovi na Jadranu bolje povezuju i geografski su bliže Istoku. Pomorske rute sa tih prostora također se uglavnom zadržavaju na zapadnom mediteranskom prostoru.

S druge strane, prostor oko Tirenskog pod jakim je arapskim utjecajem. Oni od 664. zauzimaju Siciliju, dok su na Jadranu tek nakon 840. godine. U odnosu na Veneciju, Genova se trgovinski i pomorski razvija nešto kasnije.

Jedan od rijetkih sačuvanih dokaza o povezanosti istočnog i zapadnog prostora jest svjedočenje o diplomatskim vezama između Karolinga i arapskog svijeta. Karlo Veliki šalje svoje izaslanike na prostore sjeverne Afrike, otkuda je bilo predviđeno da se prenesu darovi poklonjeni Karolinškom carstvu. Zbog toga Karlo Veliki traži da mu se pošalje flota iz Ligurije kako bi dobivena dobra (među kojima je bio jedan slon) prevezao u Portovenere i u konačnici na svoj dvor. Ovaj podatak donose *Annales Regni Francorum*.

Na temelju istraživanja moguće je zaključiti kako se nakon Justinijanovih osvajanja bizantska prevlast širi sve do prostora Ligurije, te se unatoč geografskoj udaljenosti između istočne i zapadne obale Mediterana ne mogu primijetiti značajnije razlike u materijalu.¹⁶⁹

169 Murialdo, 2007., str. 9 – 26

S obzirom na blizinu Italije, za pretpostaviti je da će se na hrvatskom tlu moći pronaći brojni nalazi koji se povezuju sa tim prostorom. Međutim, ligurski proizvodi su zbog geografske udaljenosti manje prisutni te se češće javlja da se podudaraju talijanski importi u ove dvije regije. Tako je primjerice pronađena arhajska majolika (druga polovica 14. – početak 15. stoljeća) na hrvatskim prostorima, kao što je to primjerice pokazalo nekoliko nalaza posuđa iz Bribira. Međutim, vjerojatnije je da se ovdje radi o zapadnoj talijanskoj varijanti ovoga proizvoda a ne o inačici stvaranoj na ligurskom tlu. Konkretno se radi o uvozu keramike sa talijanskih regija Romagne i Marche.¹⁷⁰ Također se na ovom nalazištu javlja i hispanomaurska majolika (15. stoljeće) o kojoj će biti riječi u nastavku.¹⁷¹

Usporedi li se odnos današnjih hrvatskih prostora sa Mediteranom, može se uvidjeti kako je i ovdje bila jaka trgovinska aktivnost. Međutim, zbog problema nedovoljnog interesa za ovim nešto kasnijim oblicima, za sada još nema mnoštva podataka koje bi moglo pružiti opširniju sliku.

Na ove prostore tako pristižu i keramike koje su svojstvene ligurskim prostorima, a to su one koje pristižu iz zapadnih krajeva Sredozemlja, odnosno iz Španjolske. Radi se o pojedinačnim i rijetkim nalazima koji su putem trgovine i trgovačkih puteva dospjeli iz valencijanskih radionica u ove krajeve. Tako su na nalazištima u Dubrovniku (lokaliteti Sv. Marija od Kaštela i Kula Gornji ugao) pronađeni nalazi majoličke vrste (*smaltata*) keramike koja se naziva lustro keramika (*a lustro metallico*) i svjedoči značajnim vezama Dubrovnika kao i ukusu njegovog višeg sloja te sposobnosti da se opskrbi posuđem za kojim je postojao interes. „Nalazi se datiraju u kraj 14. stoljeća i u 15. stoljeće, a pripadaju porodici majolike koja je, osim neprozirne glazure po kojoj se izvodila dekoracija, bila premazivana i skupocjenim lustro premazom.” Taj posebni majolički premaz, *lustro*, razlikuje ovu vrstu keramike od ostalih. Ovakva se vrsta keramike naziva španjolskomaurska, hispano-maurska kao i gotičkomudejarska keramika. Budući da termin španjolsko-maurska označava produkciju od andaluzijske keramike kalifske epohe do valencijske keramike 16. stoljeća, nije sasvim prikladan za keramičke ulomke ovdje obrađene, a koji pripadaju razdoblju 14. i 15. stoljeća, dakle periodu najveće zrelosti i kraja ovog keramičkog stila. Stoga bi najprikladniji termin bio gotičko-mudejarska keramika. To je termin kojim se označava vrhunac keramičke proizvodnje od 13. Do 15. stoljeća ali i produkciju mudejarskih zanatlija, tj. majstora koji žive na kršćanskom teritoriju, a prakticiraju islamsku vjeru.” Ovakvi se nalazi također nalaze u

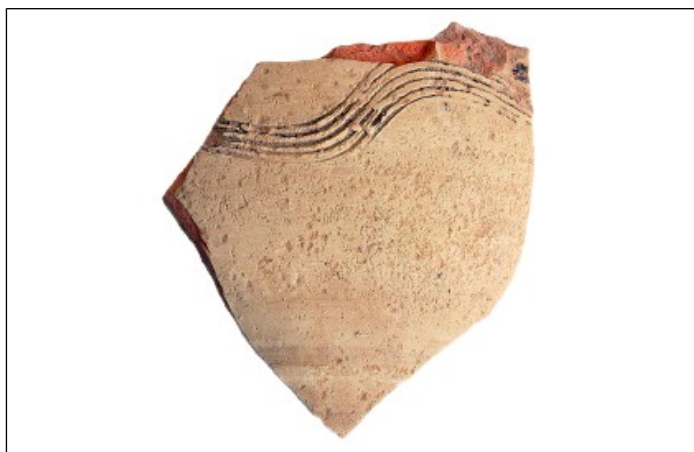
170 Delonga, 1992., str. 357 – 374

171 Delonga, 1986., str. 165 – 175

Zadru, Ninu (Sv. Križ)¹⁷², Splitu, Bribiru i Istri, te imaju vrlo važnu poveznicu sa prostorima Ligurije. Naime, oni koji su se bavili uvozom ove vrste keramike na prostore Jadrana bili su članovi obitelji Datini iz Prata, a oni su u 14. Stoljeću posjedovali prostore za skladištenje u španjolskim gradovima Valenciji, Barceloni i Majorci koji su bili u vlasništvu poduzeća u Genovi.¹⁷³

I poznati tip Pula se također javlja na ovim prostorima, i to među nalazima iz Dioklecijanove palače. Radi se o još jednom tipu koji se ubraja u kategorizaciju španjolsko – maorske keramike tipa *lustro*. Potječe najvjerojatnije iz Valencije te se datira u razdoblje oko 1400. godine. “Naziv je dobio prema lokalitetu Pula na Sardiniji, gdje je prvi put izdvojen kao posebnost vrste”¹⁷⁴

Također, i pročišćena keramika bez premaza ponekad može uvelike nalikovati na primjerke koji se javljaju i u Liguriji. Takav je primjerice nalaz na otoku Hvaru, ukrašen višestrukom valovnicom, koji se datira u kasni srednji vijek i povezuje se s ligurskom proizvodnjom 17. stoljeća.¹⁷⁵

Slika 15 Keramički ulomak s otoka Hvara s višestrukom valovnicom (iz: Gusar, Visković, 2011.)

U konačnici, treba spomenuti jedno od nalazišta u Hrvatskoj na kojem je keramika prošla detaljnu obradu i klasifikaciju, te predstavlja raznovrsnost proizvoda koji su se tijekom srednjeg vijeka uvozili na prostore istočne obale Jadrana. To je Dioklecijanova palača u Splitu. Na ovom nalazištu se javljaju mnogobrojni nalazi kasnog srednjeg vijeka koji svjedoče o doticaju prometnih puteva na ovim prostorima. Uz velik repertoar ostalih tipologija, s Ligurijom se mogu povezati u 13. i 14. stoljeću sa ranom bizantskom keramikom s caklinom

172 Gusar, 2006., str. 175 – 198

173 Milošević, Topić, 2012., str. 149 – 178

174 Zglav – Martinac, 2004., str. 191

175 Visković, Gusar, 2011., str. 1 – 30

(*invetriata*), potom s keramikom s engobom i to jednobojnom i onom urezanog ukrasa kao što je bizantska i egejska grafita, te protomajolika sa Sicilije. U 14. i 15. se stoljeću javljaju keramike kao što je primjerice arhajska grafita i majolika, dok se u razdoblju renesanse javljaju brojni talijanski proizvodi poput grafite i majolike. Iako ovi proizvodi nisu uvezeni direktno iz ligurskih prostora, činjenica da se mogu pronaći na oba prostora dokazuje isprepletenost morskih puteva.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Zglav – Martinac, 2004., str. 41 - 85

9. Zaključak

Ligurija je regija u današnjoj Italiji koja obiluje raznovrsnim keramičkim materijalom. Prva problematika koja se javlja pri bavljenju ovim prostorom jest terminologija, za koju u hrvatskom jeziku još nije u potpunosti ponuđena mogućnost prijevoda. Nadalje, i sami talijanski istraživači su se u susretu sa keramičkom građom koja se izdvaja od već prepoznatih skupina, kao što je primjerice arhajska grafita, odnosno tirenska arhajska grafita. Zbog toga se neki od istraživača odlučuju ponuditi izraze koji bi u svojoj osnovi sažeto obuhvatili osnovne sastavnice vrsta keramike. Temelj za to postavio je Tiziano Mannoni, koji je uveo osnovnu terminologiju osamdesetih godina prošloga stoljeća.

Hrvatski se prijevodi najviše javljaju u knjigama Helge Zglav – Martinac, koja se bavi sličnom keramičkom građom kao ona koja se javlja na zapadnim talijanskim prostorima, te za njih nudi izraze koji opisuju pojedine tehnike izrade ili ukrašavanja.

U talijanskoj tipološkoj podjeli keramike treba razlikovati nekoliko osnovnih sastavnica.

Razdoblje kasne antike i ranog srednjeg vijeka tako je obilježeno izrazitim rimskim utjecajima. Tako se u ranom srednjem vijeku još ne prepoznaje većina načina obrade i premazivanja keramike koja će se javiti u razvijenom i kasnom srednjem vijeku.

Treba razlikovati dvije vrste keramike, a to su gruba i fina keramika. Gruba keramika je vrsta keramike kojoj pri obradi nije posvećeno onoliko pažnje koliko finoj keramici. Radi se često i o keramikama koje su korištene za prijevoz robe ili skladištenje hrane te su one uglavnom bile izrađivane na sporom lončarskom kolu ili ručno. Ti načini obrade prepoznatljivi su također i po samoj obradi površine. Gruba keramika jest proizvod koji nastaje lokalno, što znači da je za njegovu proizvodnju odgovorno samo kućanstvo u kojem će kasnije služiti ili lokalni lončari.

Nadalje, sagleda li se finu keramiku, ona se može podijeliti na dvije osnovne skupine. To su fina keramika bez premaza, odnosno keramika od pročišćene gline i keramike s premazima. Pročišćena keramika je kvalitetne proizvodnje te uglavnom rađena na brzom kolu, te može nastati kao rezultat lokalne proizvodnje ili importa. S druge strane, keramike s premazom su vrlo značajne za ove prostore iz cijelog niza razloga. One dokazuju trgovačku povezanost ovih krajeva s ostatkom Mediterana te daju izrazit uvid u političku i socijalnu situaciju cijele regije. Iako je potrebno provesti još istraživanja kako bi se došlo do više podataka, ovi se keramički proizvodi dijele na tri osnovne skupine. Tri osnovne skupine keramike jesu keramika s caklinom (*ceramica invetriata*), keramika s engobom (*ceramica ingubbiata*), te keramika s majoličkim premazom (*ceramica smaltata*). Svaka od ovih skupina ima brojne

inačice uz pomoć kojih je moguće odrediti namjenu i porijeklo pojedinih vrsta posuda. Neke su proizvedene lokalno, najčešće oponašajući ono što pristiže iz dalekih krajeva. To se događa preko lokalnih majstora, koji počinju oponašati keramiku koja je bila tražena i pristizala trgovačkim putevima, ili putem majstora koji su na brodovima pristizali iz dalekih krajeva i svoju vještinu nastavljali ovdje. Međutim, veliki je broj uvezenih vrsta keramika koje ovdje pristižu sa zapadnog i istočnog Sredozemlja. Također, i sama Italija predstavlja prostor s kojeg se moglo uvoziti dobra koja su odgovarala ukusu kupaca.

S importima se započinje već u rimsko doba, ali za srednjovjekovnu trgovinu je u početku vrlo važno Bizantsko carstvo. Zahvaljujući širokoj rasprostranjenosti ovog kulturnog kruga, proizvodi koji potječu sa tih prostora dopiru i do Ligurije. U kasnijim će stoljećima od iznimne važnosti biti i velika uloga Genove kao kolonijalne sile, koja je bila prisutna u brojnim gradovima. Ona nije samo uvoznik, već i izvoznik. Keramike pristižu često iz islamskog svijeta, čiji su motivi za lokalno stanovništvo bili egzotični i samim time privlačni. U konačnici, treba spomenuti i poveznicu s hrvatskim teritorijem. Naime, vrste keramike koje su prisutne i od izrazite važnosti za kulturnu sliku Ligurije, prisutni su i na hrvatskom tlu. Urbana središta kao što su Zadar, Dubrovnik, Nin, Split i drugi su također uvoznici različitih vrsta keramike. Prepoznate su paralele kako u bizantskoj keramici, koja pristiže na prostore kao što je primjerice Istra, tako i u keramici kasnijih razdoblja koja pristiže sa Sredozemlja. Nažalost, hrvatska literatura i arheološki podaci još uvijek ne nude dovoljno podataka da bi se mogla napraviti tako iscrpna tipološka shema kao ona koju je ponudio Mannoni. Međutim, svakako treba naglasiti kako bi bavljenje ovom vrstom keramike u budućnosti moglo dati mnoštvo novih informacija o komercijalnim rutama koje su hrvatski prostori mogli imati u razdoblju srednjeg vijeka te dati značajan podatak o važnosti obalnih gradova istočne obale Jadrana u kontekstu sredozemnog prostora.

10. Popis literature

Mannoni Tiziano, Case di citta' e case di campagna, u: Storia della Cultura Ligure, Atti della Societa' Ligure di Storia Patria Nuova Serie – Vol. XLIV (CXVIII) Fasc. II, USPI, Genova, 2001.

Petrović Monika, Očuvanje arheološkog stakla, Arheološki muzej Istre, Pula, 2014.

Perović Šime, Restauracija staklenih izložaka iz stalnog postava Muzeja antičkog stakla u Zadru, u: Rimske keramičarske i staklarske radionice, Institut za arheologiju, Crikvenica, 2014.

Mannoni Tiziano, La Ceramica in Liguria dal secolo VI al XVI, u: Atti della Società Ligure di Storia Patria nuova serie, VIII/2, Albisola, 1968.

Zglav-Martinac Helga, Ulomak do ulomka, Muzej grada Splita, Split, 2004.

Mazzucato Otto, Le ceramiche, katalog, Rim, 1977.

Grassi Francesca, Il bassomedioevo: X – XIV secolo, u: Introduzione allo studio della ceramica in archeologia, Strumenti per la didattica 1, Collana Universita' degli Studi di Siena, 2007.

Patterson H., Contatti commerciali e culturali ad Otranto dal IX al XV secolo: l'evidenza della ceramica, u: La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Atti del Seminario, Certosa Portignano, 1991.

Sillar B. & Tite M. S., The Challenge of "Technological choice" for Material Science Approaches in Archaeology, Archaeometry 42 (1), 2000.

Mannoni Tiziano, Quando il mare diventa una grande via di comunicazione, u: Storia della cultura ligure, Sede della Societa' Ligure di Storia Patria, Genova, 2004.

Arthur P, Patterson H, Ceramics and early medieval central and southern Italy: "a potted history", u: La storia dell'alto-medioevo italiano (VI – X secolo) alla luce dell'archeologia, Firenze, 1994.

De Vingo Paolo, Late Antique Mountain Settlements in the Savona Area and Central – Western Liguria, u: On the Road Again L'Europe en Mouvement, Institut National d'Histoire de l'Art, Paris, 2007.a

De Vingo Paolo, Roman Villae and Rural Villages in the Western Ligurian Countryside Between Late Antiquity and the Early Middle Ages, u: On the Road Again L'Europe en Mouvement, Institut National d'Histoire de l'Art, Paris, 2007.b

Bellatalla E, Davite G, Gambaro Luigi, Giannichedda E, Ceramiche degli insediamenti tardo antichi dell'appennino ligure toscano, u: A ceramica medieval no Mediterraneo occidental, Campo arqueologico de Mertola, Lisboa, 1991.

Pesce Giovanni, La tradizione ceramica ligure, u: Atti della Societa' Ligure di Storia Patria n. 31, Societa' Ligure di Storia Patria, Genova, 2016.

Gardini Alexandre, Mannoni Tiziano, Le tecniche empiriche dei vasai: Dati archeologici analisi scientifiche dei reperti, u: Actes du 5ème Colloque sur la Céramique Médiévale, Rabat 1991

Gardini Alexandre, La ceramica bizantina in Liguria, u: Atti del Seminario, La ceramica del mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Siena, 1991.

Lavagna , Varaldo , La graffita arcaica tirrenica savonese alla luce degli scarti di fornace dei secoli XII – XIII, u: Atti del XIX Convegno Internazionale della Ceramica, Centro Ligure per la Storia della Ceramica, Albisola, 1986.

Turina Gomez F, Algunas influencias orientales en la ceramica omeya andalusi, u: La Ceramica Medieval en el Mediterraneo Occidental, Madrid, 1986.

Gardini Alexandre, Goricchi R, Odone P, I tipi ceramici usati dai Fieschi nei secoli XIII e XIV, u: Atti del V Convegno Internazionale della Ceramica, Albisola, 1972.

Berti G, Tongiorgi L, Ceramica Pisana. Secoli XIII – XIV, Pisa, 1977.

Berti G, Cappelli L, Frankovich R, La maiolica arcaica in Toscana, u: La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale, Siena – Faenza, 1984.

Milella Marisa, Ceramica e vie di comunicazione nell'Italia bizantina, u: Melanges de l'Ecole française de Rome, Moyen-Age tome 101, br. 2, Creative commons, Roma, 1989.

Blake Hugo, La ceramica medievale spagnola e la Liguria, u: Atti V Convegno Internazionale della Ceramica, Centro Ligure per la Storia della Ceramica, Albisola, 1972.

Mannoni Tiziano, La ceramica medievale a Genova e nella Liguria, u: Studi Genuensi VII, Istituto interazionale di studi Liguri, Bordighera, 1975.

http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f19nXRN1

Benente Fabrizio, Piterra Caterina, Bacini murati in Liguria: censimento, verifiche del sopravvissuto, approfondimenti di studio (1993 – 2013), u: Atti del XLVI Convegno Internazionale della Ceramica, Centro Ligure per la Storia della Ceramica, Albisola, 2014.

Frazzoni Luciano, Ceramiche medievali e rinascimentali del Museo di Farnese, Sistema Museale del Lago di Bolsena, Bolsena, 2007.

Mannoni Tiziano, Mazzucotelli Ambrogio, Integrazione fra dati archeologici ed analisi di laboratorio dei tipi mediterranei di ceramica medievale presenti in Liguria, u: La ceramique medievale en Mediterranee occidentale, Xe-XVe s., Privat Editeur, Paris, 1980.

Anastasio Stefano, Tipologia e quantificazione: introduzione alle principali metodologie, u: Introduzione allo studio della ceramica in archeologia, Universita degli studi di Siena, Siena, 2007.

Capelli Claudio, Ricerche minero-petrografiche su ceramiche da fuoco d'uso commune in Liguria dall'alto medioevo all'eta' moderna, u: Archeologia urbana a Savona: scavi e ricerche nel complesso monumentale del Priamar: II.2 Palazzo della Loggia (Scavi 1969-1989), Bordighera – Savona, 2001.

Garcia Porras Alberto, La ceramica smaltata spagnola nella Liguria di Ponente, u: Rivista di Studi Liguri, No. 74, Istituto Internazionale di Studi Liguri, Bordighera, 2008.

Garcia Porras Alberto, Fabregas Garcia Adela, La Liguria, territorio di ricezione di ceramiche prodotte nella penisola Iberica durante il bassomedioevo, u: Atti del XXXVII Convegno Internazionale della Ceramica, Centro Ligure per la Storia della Ceramica, Albisola, 2004.

Službena stranica Museo Arqueologico Nacional (Španjolska) :

<http://www.man.es/man/exposicion/exposicion-permanente/mundo-medieval.html>

Službena stranica Metropolitan Museum of Art:

https://www.metmuseum.org/toah/hd/nasr/hd_nasr.htm

Berti Graziella, La ceramica bizantina nelle architetture dell'Italia medievale, u: La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia: atti del Seminario, Certosa di Pontignano (Siena), Firenze, 1993.

Blake Hugo, I bacini liguri e piemontesi: nuovi dati dal fondo d'Andrade, Litografie Artistiche Faentine, Faenza, 1982.

Whitehouse David, Medieval pottery in Italy: the present state of research, u: La ceramique medievale en Mediteranee occidentale, No. 584., Privat Editeur, Paris, 1980.

Murialdo Giovanni Alto-Adriatico e Alto-Tirreno nel mondo mediterraneo: due mari a confronto tra VI e X secolo, u: La circolazione delle ceramihe nell'Adriatico tra tarda antichita' e altomedioevo, SAP, Mantova, 2007.

Benente Fabrizio, Codovilla Roberto, Pastorino Fabrizio, Nuovi dati sulla circolazione delle ceramiche comuni grezze Liguria orientale, ATTI del XXXVII Convegno Internazionale della Ceramica, Centro Ligure per la Storia della Ceramica, Albisola, 2005.

<https://www.hrleksikon.info/definicija/gabro.html>

Gardini Alexandre, La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia, Atti del Seminario, All'Insegna del Giglio, Firenze, 1993.

Cabona Isabella i Danilo, Gardini Alexandre, Mannoni Tiziano, Milanese Marco, Contributi dell'Archeologia medievale ligure alle conoscenze dei prodotti ceramici nel mediterraneo occidentale, u: La ceramique medievale en Mediterranee occidentale, AIECM3, Paris, 1980.

Benente Fabrizio, La ceramica d'importazione dal Mediterraneo tra X e XIV secolo.

Aggiornamenti e dati di sintesi per la Liguria, u: Pensare/classificare. Studi e ricerche sulla ceramica medievale per Graziella Berti, All'Insegna del Giglio, Firenze, 2010.

Tonghini Cristina, Ceramica 'selgiuchide' e ceramica 'di Raqqa': considerazioni sui criteri di classificazione alla luce di recenti indagini, u: I Congresso Nazionale di Archeologia Medievale. Auditorum del Centro Studi della Cassa di Risparmio di Pisa (Pisa, 29 – 31 maggio 1997), All'Insegna del Giglio, Firenze, 2000.

Gelichi Sauro, Cadamuro Silvia, Cianciosi Alessandra (a cura di), In limine. Storie di una comunita' ai margini della laguna, All'Insegna del Giglio, Firenze, 2018.

Roascio Stefano, La Liguria, Genova e il mare come scenario di incontri e scontri, u: Territori e Scenari: Ripensare il Mediterraneo, Quaderni IRCrES3(2), Roma, 2018.

Milošević Branka, Topić Nikolina, Nalazi španjolske (gotičko – mudejarske) keramike s lokaliteta Sv. Marija od Kaštela i Kula Gornji ugao u Dubrovniku, u: Archeologia Adriatica 6, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2012.

Gusar Karla, Visković Eduard, Keramika kasnog srednjeg i ranog novog vijeka s područja grada Hvara, u: Znanstveni skup Dani Stjepana Gunjače, MHAS, Split, 2011.

Gusar Karla, Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika s lokaliteta Sv. Križ u Ninu, Izvorni znanstveni članak, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2006.

11. Popis slikovnih priloga

Slika 16: Albarello, XV st. (iz: Frazzoni, 2007.)

Slika 17: Bacino sa crkve San Nicolo, Ligurija (iz: Benente, Pittera, 2014.)

Slika 18: Scodella, tip 25 prema Mannoniju (iz: Mannoni, 1975.)

Slika 19 Keramika tipa tazza, prema tipologiji koju predlaže L. Sarti (iz: Anastasio, 2007., str. 42)

Slika 20 Rimska i ranosrednjovjekovna naselja u Liguriji (iz: De Vingo, 2007.b)

Slika 21 Gruba keramika za svakodnevnu upotrebu u istočnoj Liguriji (iz: Benente, Codovilla, Pastorino, 2005.)

Slika 22 Tablica nalaza bacina u Liguriji i njihovo nazivlje (iz: Benente, 2010.)

Slika 23 Lokalna proizvodnja keramike u Liguriji; 1 - 2 Zelena keramika s caklinom, 3 - 4 Arhajska grafita, 5 Polikromna grafita s prostora doline rijeke Po, 6 Monokromna grafita (iz: Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980.)

Slika 24 Lokalna keramika: 9 Arhajska majolika iz Ligurije/Pise; Import: 10 - 11 Islamske giare, 12 - 13 zelena invetriata (iz: Cabona, Gardini, Mannoni, Milanese, 1980.)

Slika 25 Karta Ligurije sa lokalitetima na kojima je pronađena bizantska keramika (iz: Gardini, 1993.)

Slika 26 Primjeri amfora s kanalićima (anfore scanalate) iz Genove (iz: Gardini, 1993.)

Slika 27 Posuda ugrađena u zid crkve S. Stefano di Millesimo koja odgovara tipu Raqqua ware (iz: Benente, 2010.)

Slika 28 Karta sa nalazima španjolske keramike u Liguriji; 1 - Bocchetta, 2 - Finalborgo, 3 - Genova, 4 - Gorra, 5 - Legino, 6 - Molassana, 7 - Perti, 8 - Pigna, 9 - Sassello, 10 – Varazze (iz: Blake, 1972.)

Slika 29 Keramika (bacini) sa crkve San Paragiorgio, Noli (iz: Blake, 1982)

Slika 30 Keramički ulomak s otoka Hvara s višestrukom valovnicom (iz: Gusar, Visković, 2011.)

Summary

Liguria is a region in the western part of Italy and a place with an immense variety of archaeological finds and various contexts. It is connected to numerous regions through its commercial waterways as well as land routes. The configuration of the terrain in which higher mountains are set away from the coast meant that the communication between various coastal regions could flow easily while the large amount of rivers meant easier access to internal cities. Some of the main harbours are present in this region, active to this day and historically incredibly significant for this region but also Italy in general. Waterways connected Liguria and its cities to the whole Mediterranean. Some of the main influences include regions such as Northern and Northeastern Africa, the Iberian peninsula as well as Western Asia and Southern Europe.

Accordingly, there is a great variety of finds in this region, which is greatly influenced by the incoming ware as well as people. Cities such as Genoa and Savona became significant as trading cities, where merchants started setting up their own shops and producing a variety of materials.

Influenced at first by the traditions of classical antiquity, the pottery starts appearing in a variety of shapes and sizes. New colours are introduced and the local production starts using the external influences as inspiration. Sometimes the producers themselves are brought over to these cities, in order to teach the local population how to produce a different type of ceramics, now vastly popular in the area.

Finally, there is also a connection of finds between the Croatian areas and Liguria. On one hand, Liguria was geographically far away from these regions and therefore the influences from the Italian regions are focused more on the surrounding areas such as Friuli and Veneto. However, there are plenty of finds that the Ligurian cities and Croatian cities have in common. This is because of the great importance and connections that these regions had with the rest of the Mediterranean. The coastal cities of both had a strong trading route and were able to provide their inhabitants with the newest and most popular pottery.

While both keep their local production, in which simple production prevails, extraordinary examples of fine pottery can also be found and examined.